

T.C.
NİŞANTAŞI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**IMMANUEL WALLERSTEIN'IN DÜNYA-SİSTEMLER
ANALİZİ VE ELEŞTİRİSİ: OSMANLI DEVLETİ ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muzaffer DEMİR

Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Enstitü Bilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Pelin SÖNMEZ

EKİM - 2017

T.C.
NİŞANTAŞI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

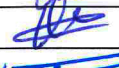

IMMANUEL WALLERSTEIN'IN DÜNYA-SİSTEMLER
ANALİZİ VE ELEŞTİRİSİ: OSMANLI DEVLETİ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muzaffer DEMİR

Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Enstitü Bilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

“Bu tez 13/10/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / ~~Oycokluğu~~ ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Yrd. Doç. Dr. Selma Sekerci oğlu	KABUL	
Yrd. Doç. Dr. Volkan Tatar	KABUL	
Yrd. Doç. Dr. Pelin SÖNMEZ	KABUL	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Muzaffer DEMİR

13.10.2017

ÖNSÖZ

Bu tezin yazım aşamasında sürekli iletişim içinde olduğum ve her türlü desteğini benden esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Pelin SÖNMEZ hocama ve özellikle yabancı kaynakları çevirmek için çok zaman harcayan eşim Sümeyye DEMİR'e teşekkürü bir borç bilirim.

Muzaffer DEMİR

05.07.2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ii
ÖZET	iii
SUMMARY	iv
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: DÜNYA-SİSTEMLER ANALİZİ: BİR SENTEZ ARAYIŞI	6
1.1. Dünya-Sistemler Analizinin Kökeni.....	6
1.1.1. Marx ve Eleştirel Teori.....	7
1.1.2. Fernand Braudel ve Annales Okulu.....	8
1.1.3. Bağımlılık Okulu.....	11
1.1.4. Tarihsel Sosyoloji.....	13
1.2. Modern Dünya-Sistem Tarih ve Yapı.....	14
1.3. Dünya-Sistemler Analizinin Eleştirisi.....	24
1.3.1. İndirgemecilik Eleştirisi.....	24
1.3.2. Avrupamerkezcilik Eleştirisi.....	25
1.3.3. Marksizm’den Sapma Eleştirisi.....	28
1.3.4. Metodolojik ve Ampirik Eksiklikler.....	29
BÖLÜM 2: DÜNYA-SİSTEMLER ANALİZİ VE OSMANLI / TÜRK	
TOPLUMSAL TARİHİ ÇALIŞMALARI	31
2.1. Osmanlı İmparatorluğu ve DSA	32
2.1.1. Wallerstein’in Osmanlı İmparatorluğu Hakkındaki Görüşlerine Eleştiriler.....	37
2.2. DSA’nin Osmanlı Devletine Uyarlanması.....	38
2.2.1. Huricihan İslamoğlu: Oryantalizm Eleştirisi.....	39
2.2.2. Çağlar Keyder: Marksizmden Liberalizme Geçiş.....	49
2.2.3. Reşat Kasaba: Süreksizlikten Sürekliliklere.....	59
2.3. Karşılaştırma ve Değerlendirme.....	65
SONUÇ	68
KAYNAKÇA	71
ÖZGEÇMİŞ	77

KISALTMALAR

DSA	: Dünya-Sistemler Analizi
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti

Tezin Başlığı : Immanuel Wallerstein'in Dünya-Sistemler Analizi ve Eleştirisi: Osmanlı Devleti Örneği	
Tezin Yazarı : Muzaffer DEMİR	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Pelin SÖNMEZ
Kabul Tarihi : 13/10/2017	Sayfa Sayısı : iv (ön kısım) + 77 (tez)
Anabilimdalı : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler.	Bilimdalı: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
<p>Immanuel Wallerstein'in Dünya-sistemler analizi 1970'li yıllardan itibaren Türkiye'de en çok ilgi gören tarihsel sosyoloji yaklaşımlarından biridir. Dünya-Sistemler Analizi, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti ve modern Türkiye'nin hem evrensel açıklama modelleriyle ilgisini kurma hem de ayrıksı yönünü analize dâhil etme gibi bir avantaja sahipti. Dünya-Sistemler Analizi 1970'li yıllardan itibaren Türk akademisinin gündemine girmiş ve bu teorinin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanmasına dair çeşitli araştırmalar yapılmış, çeşitli kitap ve makaleler yazılmıştır. Ancak özellikle 1990'lı yıllara girildiğinde Dünya-Sistemler Analizi Türk akademisinin ilgi alanından çıkmaya başlayacaktır.</p> <p>Dünya-Sistemler Analizi çerçevesinde çalışmalarını yürütenlerin ondan neden uzaklaşmaya başladıkları anlaşılmaya muhtaçtır. Bu çalışma Türk akademisyenler tarafından Osmanlı İmparatorluğu konusunda Dünya-Sistemler Analizi çerçevesinde yapılan çalışmaları konu edinecektir.</p> <p>Dünya-Sistemler Analizi'nin Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl uygulandığı, bu uygulamanın hangi yönleriyle eleştirildiği ve zamanla Dünya-Sistemler Analizi kapsamındaki çalışmaların neden Türk akademisinde genel bir ilgisizlikle karşılanmaya başladığı ve asıl önemlisi "uygulayıcıların" Dünya-Sistemler Analizi'nden neden uzaklaşmaya başladıkları araştırılacaktır.</p>	
Anahtar Kelimeler: Immanuel Wallerstein, Dünya Sistemler Analizi, Osmanlı İmparatorluğu, Asya Tipi Üretim Tarzı, Uluslararası Sistemler	

Title of the Thesis: Immanuel Wallerstein's World-System Analysis and Criticism: Example of Ottoman Empire	
Author : Muzaffer DEMİR	Supervisor: Assist. Prof. Dr.Pelin SÖNMEZ
Date : 13/10/2017	Nu. of pages: iv (pre text) +77 (main body)
Department: Political Science and International Relations	Subfield: Political Science and International Relations
<p>One of the historical and sociological perspective in Turkey since 1970s is Immanuel Wallerstein's World-system analysis. World-system analysis had an advantage that has relation with analyzing opposite sides and using universal explanatory models on modern Turkey and 19th century Ottoman Empire. World-system analysis was noticed by Turkish academy since 1970s and lots of books and articles have written and lots of researches have made on thinking that theory on Ottoman Empire. But, especially in the 1990s, the World-Systems Analysis was begin to emerge from the interest of the Turkish academy.</p> <p>People who run their work by using World-system analysis need to understand why they were begin to emerge. That work will focus on studies that are on Ottoman Empire have done by Turkish Academicians with World-Systems Analysis.</p> <p>How world-systems analysis was used to the Ottoman Empire, which aspects of this application were criticized and why the studies that have done with World Systems Analysis were fallen from the power and the most important one is that, why did the "practitioners" were moved away from World System Analysis. These are questions and they will be searched.</p>	
Keywords: Immanuel Wallerstein, World System Analysis, Ottoman Empire, Asian Mode of Production, International Systems	

GİRİŞ

Türkiye'nin toplumsal ve siyasal düzenini açıklamaya yönelik teorik tartışmaların 1960'lı yıllardan itibaren ciddi bir artış göstermiş olduğunu gözlemleyebiliriz. Özellikle Marksist literatürün 1960'lı yıllardan itibaren oldukça ilgi gördüğünü belirtmek gerekir.¹ Bu literatürün sağladığı teorik katkı yoluyla Türkiye'nin toplumsal yapısını anlamak adına tarihsel sosyoloji diyebileceğimiz çalışmalarda belirgin bir artış olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönem düzeni, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı sorunlar, bu sorunlara cevaben yaşanan dönüşümler ve modern Türkiye tarihinin ve toplumunun bu tarihsel gelişmeler sonucu aldığı biçim, tartışmaların temel konularını oluşturacaktır. Ayrıca bu tür teorik tartışmalar belirli siyasi tartışmaların gölgesinde gerçekleşmektedir. Özellikle Marksist literatüre ilgi gösteren yazarlar farklı bir toplumsal düzene (sosyalizm) geçişin nasıl mümkün olacağı sorusunu Türkiye'nin toplumsal yapısının tarihsel sosyolojik çalışmalar aracılığıyla aydınlığa kavuşturulmasıyla tespit edilebileceğini düşünmektedirler.² İlginç olan bu tür tartışmaların Batı'da da belli bir ivme kazanmış olmasıdır. Bu yıllar bir tür geçiş dönemi olarak okunmuş olmalı ki, hem hali hazırdaki toplumsal düzenler hem de gelecek projeksiyonları hakkında geniş bir literatür oluşmaya başlamıştır. Bu dönemi tarihsel sosyoloji geleneğinin yeniden doğuşu olarak adlandırmak mümkündür.³ Bahsi geçen teorik yönelimin bir çoğunun dikkat çeken özelliklerinden biri şudur: Bu teoriler aynı anda hem farklı toplumların izlediği farklı güzergahlara dikkat çekmiş hem de bu farklı toplumları aynı anda ilgilendiren küresel gelişmelere (modernleşme, kapitalizm, ulus-devlet vs.) odaklanmıştır.⁴ Bu teoriler arasında yer alan Immanuel Wallerstein'in Dünya-Sistemler Analizi (DSA) Türkiye'de en çok ilgi görenler arasında olmuştur. Bu teori hem uzun bir tarihsel süreç boyunca bütün dünyayı kapsayan iktisadi, toplumsal ve siyasal bir düzenin ortaya çıkışını anlatmakta hem de birbirine benzemeyen ülkelerin bazı özgüllüklerine dikkat çekmekteydi. DSA, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti ve modern Türkiye'nin hem evrensel açıklama modelleriyle ilgisini kurma hem de ayrık yöünü analize dâhil etme gibi bir

¹ Suavi Aydın, "Osmanlı Sosyal Tarihi Çalışmalarının Sosyolojik Eleştirisi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 6, Sayı 11, 2008, s. 93-122; s. 106-120.

² Aydın, 106-120.

³ Theda Skocpol, "Sociology's Historical Imagination", **Vision and Method in Historical Sociology**, ed., T. Skocpol, New York: Cambridge University Press, 1991 (ilk baskı 1984), s. 1-21.

⁴ Örnekler için bkz. T. Skocpol ed., **Vision and Method in Historical Sociology**.

avantaja sahipti. DSA ayrıca 1960'lı yıllarda başlayan tartışmaların hem teorik hem de siyasi yönleriyle bağlantı kurabilecek sorunsallara da sahipti. DSA 1970'li yıllardan itibaren Türk akademisinin gündemine girmiş ve bu teorinin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanmasına dair çeşitli araştırmalar yapılmış, çeşitli kitap ve makaleler yazılmıştır. Ancak özellikle 1990'lı yıllara girildiğinde DSA Türk akademisinin ilgi alanından çıkmaya başlayacaktır. DSA çerçevesinde çalışmalarını yürütenlerin DSA'dan neden uzaklaşmaya başladıkları anlaşılmaya muhtaçtır.

Bu çalışma Türk akademisyenler tarafından Osmanlı İmparatorluğu konusunda DSA çerçevesinde yapılan çalışmaları konu edinecektir. DSA'nın Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl uygulandığı, bu uygulamanın hangi yönleriyle eleştirildiği ve zamanla DSA kapsamındaki çalışmaların neden Türk akademisinde genel bir ilgisizlikle karşılanmaya başlandığı ve asıl önemlisi "uygulayıcıların" neden DSA'dan uzaklaşmaya başladıkları araştırılacaktır.

Tezin Amacı:

Türkiye sosyal bilimlerde teori üretimi konusunda bir merkez olmaktan çok, üretilen teorilerin tartışıldığı ve uygulamasının yapıldığı bir ülke olarak görülmektedir. Gerçekten de Türkiye'de sosyal bilimlerin izlediği teorik yönelimler Avrupa ve Amerikan üniversitelerinde üretilen teorik üretimden oldukça etkilenmektedir.⁵ Bu tür teorilerin sağladığı sorular ve sorunsallar aracılığıyla Türkiye hakkında elde edilmiş bilgiler yeniden değerlendirilmekte ve ayrıca bu çerçevede yeni araştırmalar da yapılmaktadır. Ancak bu tür uygulamalar süreklilik arz etmemektedir. Genel bir gözlem yapıldığında, herhangi bir teori kapsamında yapılan çalışmalar belli bir süre sonra hem uygulayıcıları tarafından hem de akademik kamuoyu tarafından adeta unutulmuş terk edilmekte, sonrasında yeni "ithal edilen" teoriler aracılığıyla araştırmalar adeta yeniden başlamaktadır. Öyle ki bu konuda; Türk akademisyeninin araştırma pratiğinin oldukça eksik olduğu⁶, Avrupa ve Amerika akademilerinden aktarılan teorik tartışmaların hızla Türkiye'ye adapte edilmesiyle yetinildiği⁷, siyasi angajmanların akademik

⁵ Bu konuyu gündemine alan bir çalışma için bkz. Kenan Somer, "Theory-consuming or Theory-producing?: Studying Turkey as a Theory-developing Critical Case", *Turkish Studies*, 15 (4), s. 571-578, 2014.

⁶ Bu konuda sert bir eleştiri için bkz. Levent Ünsaldı, "Takdim", s. 9-16, Howard S. Becker, *Mesleğin İncelikleri, Sosyal Bilimlerde Araştırma Nasıl Yürütülür?*, Ankara: Heretik, 2015 (İkinci baskı.)

⁷ Ayşe Öncü, "Crossing Borders into Turkish Sociology with Gunder Frank and Michel Foucault", *Contemporary Sociology*, Cilt 26, sayı 3, Mayıs 1997, s. 267-270.

sorunsallardan daha belirleyici olduđu⁸, hatta Avrupa ve Amerika akademileri karşısında bir tür aşğılık kompleksi yaşandıđı⁹ gibi nedenlerin ileri sürülmesi gibi sert eleştiriler bulunmaktadır. Türk akademisinde görülen bu tür hızlı teorik geçişler açıklanmaya çalışılmaktadır. Çok fazla derinlemesine analizlere dayanmayan bu tür kanaatlerin incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, DSA kapsamında Türk akademisyenlerin yapmış oldukları çalışmalar incelenecek ve DSA'dan uzaklaşmaları ve farklı teorik yönelimlere sahip olmalarının nedenleri saptanmaya çalışılarak Türk akademisine atfedilen karakteristik bir özelliğin belirli bir örnek üzerinden incelenmesi gerçekleştirilecektir.

Tezin Önemi:

Bu çalışma aracılığıyla Türkiye'de son yıllarda yapılan sosyal bilimsel çalışmaların genel yönelimleri hakkında önemli bir bilgilenme elde edilebilecektir. Ancak daha önemli olan, bu yönelimleri belirleyen motivasyonlardır. Türkiye'de sosyal bilimlerde araştırma pratiğinin hangi ilgiler aracılığıyla biçimlendiğini ve bu pratiğin temel karakteristiğini anlamak adına bu çalışma bu konudaki literatüre bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişimi konusunda yapılan çalışmaların sınırlı olduğu bilinmektedir. Özellikle teorik üretim konusundaki eksiklik nedeniyle bağımsız bir sosyal bilim pratiğinin ya da "Türk sosyal bilim tarihi" olgusunun önemsenmediği görülmektedir. Türkiye'deki sosyal bilim pratiğinin yukarıda bahsi geçen özelliklere sahip olduğu varsayılırsa bu genel ilgisizlik anlamlı hale gelebilir. Ancak bütün bir "aktarmacılık" geçmişine rağmen, eğer kendi ortak ilgileri, konuları ve tezleri olan bir bilimsel pratikten söz edilebilirse bağımsız bir Türk sosyal bilim pratiğinden de söz etmek mümkün hale gelecektir. Bu çalışma, bu konuya ilişkin var olan ilginin daha da artması yönünde atılmış adımlara bir katkı olarak da görülmelidir.

⁸ Levent Ünsaldı ve Ercan Geçgin, **Sosyoloji Tarihi, Dünya'da ve Türkiye'de**, Ankara:Heretik, 2014 (4. Baskı), s. 8-10.

⁹ Kurtuluş Kayalı'nın eserleri bu konu sık sık işlemektedir. Bir örnek için bkz. **Düşüncenin Coğrafyası 1, (Toplumdan Soyutlanmış Düşünce ve Direnç Potansiyeli)**, İstanbul: Deniz Kitabevi, 2005.

Tezin Yöntemi:

Bu çalışma Türkiye’de sosyal bilimlerin gelişimine dair tarihsel bir kesitteki tartışmaları ele almaktadır. Bu kapsamda belirlenen akademisyenlerin eserleri incelenecektir. Dolayısıyla çalışma bir tür sosyolojik düşünce tarihi denemesi olarak görülmelidir.

Bu çerçevede öncelikle DSA hakkında geniş denilebilecek bir bilgilendirme yapılacaktır. Immanuel Wallerstein bir sosyologdur. Ancak yaklaşımının farklı sosyal bilim disiplinlerini birleştirmeye yönelik bir çabayı içerdiğini de söylemek gerekir. Bu nedenle sosyolojiden iktisada, uluslararası ilişkilerden tarihe kadar farklı disiplinlerin kavramlarıyla çalışmaktadır. Ayrıca teorisinin coğrafi olarak geniş bir alan hakkında öneriler içermesi farklı alanlardan ve disiplinlerden eleştiriye açık hale gelmesine yol açmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde DSA’nın oluşumu, temel tezleri ve hakkında yapılan eleştiriler ele alınacaktır. Gerek DSA hakkındaki bilgiler gerek de DSA ya yapılan eleştiriler, ikinci bölümün anlaşılması adına elzemdir. Birinci bölümün bir amacı da ikinci bölüme hazırlık olmasıdır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, DSA’nın Osmanlı İmparatorluğu’nu nasıl ele aldığı Wallerstein’in konu hakkındaki makale ve kitapları aracılığıyla özetlenecek ve bu konuda yapılan eleştiriler hakkında bilgiler verilerek bölüme giriş yapılacaktır. Ancak bu özet bilgiler sınırlandırılmıştır ve geniş bir şekilde tartışılmayacaktır. Bu bölümde daha çok DSA çerçevesinde kapsamlı araştırmalar yapan üç ismin çalışmaları üzerinde durulacaktır. Huricihan İslamoğlu, Çağlar Keyder ve Reşat Kasaba çalışmaları ele alınacak akademisyenlerdir. Çalışmaları ele alınacak her bir ismin DSA’dan uzaklaşması noktasında kendine göre bir gerekçesi olduğu gibi ortaklaştıkları gerekçeler de söz konusu olabilmektedir. Bu üç isim DSA ile Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki ilk çalışmaları gerçekleştiren ve uzun süre DSA ve Osmanlı İmparatorluğu ilişkisi söz konusu olduğunda ilk akla gelen isimlerdir. Keyder ve İslamoğlu daha önce 1976’da konu hakkında ilk makaleyi kaleme almışlar ve DSA’nın yayın organı diyebileceğimiz *Review* dergisinde yayımlamışlardır.¹⁰ Kasaba ise DSA ile Osmanlı İmparatorluğu

¹⁰ Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri”, **Toplum Bilim**, sayı 1, s. 49-80. Makale yakın tarihlerde Wallerstein’in kurduğu *Review* dergisinin ilk sayısında da yayımlanmıştır (**Review**, C. 1, no. 1, Yaz 1977).

arasındaki ilişkiyi konu alan ilk kitabın yazarıdır.¹¹ Konuyla ilgilenen diğer yazarlara göre bu üç isim DSA'nın tezleri üzerinde daha uzun süre durmuş ve çalışmalarını bu kapsamda gerçekleştirmeyi sürdürmüştür. Bu bölümde, her birinin DSA ile kurmuş olduğu ilişki, bu kapsamdaki çalışmalarının genel seyri ve DSA'dan zamanla uzaklaşmalarının gerekçeleri gösterilecek ve tartışılacaktır. Bölümün sonunda yapılacak karşılaştırmayla ortaklaştıkları noktalar ve aralarındaki farklar tespit edilecektir.

Sonuç bölümünde ise ele aldığımız örnek araştırma üzerinden Türk akademisyenlerinin teoriyle kurduğu ilişkinin genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Kuşkusuz belirli bir örneğin sağladığı veriler her zaman genelleştirmeye müsait olmayabilir. Bu çalışmanın sonuç bölümünde yapılacak genellemelerin Türkiye'de sosyal bilimlerin temel bir özelliğinin anlaşılması noktasında önemli bir katkı olarak görüleceği var sayılmaktadır.

¹¹ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, Ondokuzuncu Yüzyıl**, İstanbul: Belge, 1993, (İngilizce baskı 1988).

1.BÖLÜM: DÜNYA-SİSTEMLER ANALİZİ: BİR SENTEZ ARAYIŞI

Immanuel Wallerstein sentezci bir sosyal bilimcidir. Hakkındaki bu yargıyı kendisi de kabul etmektedir. Hatta Wallerstein her orijinal perspektifin muhakkak kendisinden önceki perspektiflerden bir şekilde istifade edeceğini öne sürmektedir:

“Başka herhangi bir perspektif gibi, dünya-sistemler analizi de daha önceki argümanlar ve eleştiriler üzerine inşa edilmiştir. Bir anlamda hiçbir perspektif bütünüyle hiçbir zaman yeni olamaz. Birileri benzer bir şeyi genellikle on yıllar ya da yüzyıllar öncesinde de söylemiştir. Dolayısıyla, bir perspektifin yeni olduğundan söz ederken, bu yalnızca şu anlama gelebilir: dünya ilk kez olarak bu perspektifin içinde barındırdığı düşünceleri ciddiye almaya hazırdır ya da düşünceler, onları daha fazla insan için daha makul ve erişebilir kılan bir şekilde yeniden ambalajlanmıştır.”¹²

DSA'nın özgün yönlerinden bahsetmeden önce kendisine kaynaklık eden farklı ekol ve isimlerin etkileri hakkında kısa bilgiler vermek gerekir. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle DSA'nın oluşturduğu sentezin unsurlarına odaklanılacaktır. Başka bir deyişle Wallerstein'in etkilendiği isim, ekol ve teorilere odaklanılacaktır. DSA'nın anlaşılmasında, sentezin, içerdiği unsurlarla girmiş olduğu ilişkiyi aydınlatmak önemlidir. Ancak bilindiği gibi bir sentez içerdiği unsurlardan farklı bir şeydir. Bölümün sonraki kısmında Wallerstein'in bu unsurlardan nasıl istifade ettiği ve farklı olarak nasıl bir bütün oluşturduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Diğer bir deyişle, DSA'da orijinal olanın ne olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bölümün son kısmında ise Wallerstein'e yönelik eleştiriler üzerinde durulacaktır. Bütün bu bilgiler verilerken temel amaçlardan biri de DSA'nın bir özetini ortaya çıkarmaktır.

1.1. Dünya-Sistemler Analizinin Kökeni

DSA çeşitli isim, teori ve ekollerden etkilenmiş bir analiz biçimiye bu etkileri bir şekilde tek tek ya da kategorize ederek ortaya koymak gerekir. Bu çalışmada, DSA üzerinde etkide bulunan çalışmalar belirli kategorilerde birleştirilerek ele alınacaktır. 4 kategori oluşturmak mümkündür: Marx ve Eleştirel Teori, Braudel ve Annales ekolü, Bağımlılık ekolü ve tarihsel sosyoloji. Çalışmanın bu kısmında 4 farklı etki sırası ile ele alınacaktır.

¹² Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemler Analizi, Bir Giriş*, İstanbul: Aram, 2004, s. 15-14.

1.1.1. Marx ve Eleştirel Teori

Wallerstein Marksist bir teorisyendir. Çalışmalarında bu etki açık bir şekilde görülebilir. Tarihsel ve toplumsal gelişmelerde iktisadi olana verdiği belirleyicilik payı, sınıf ilişkilerinin toplumsal yapının oluşumundaki önemi ve kapitalist dünya-sisteminin yıkılacağına dair sunmuş olduğu öngörüler Wallerstein'in Marx ile bağıni kurabileceğimiz önemli düşünsel yakınlıklardan bazılarıdır. Ancak Marksizm'in 20. yüzyıldan itibaren birçok eleştiri aldığı ve bu eleştiriler neticesinde kendisini revize ettiği de herkesin malumudur. Öyle ki, bu eleştirilerin birçoğu da Marksist teorisyenlerden gelmiştir. Eleştirilerin bazıları Marksizm'i tamamlamaya yönelikken (Lenin gibi), bazıları ise Marksizm'in kapitalist dünyaya yönelik eleştirel tutumundaki birçok siyasi ve yöntemsel öncülü korumakla beraber eksikliklerini farklı teorisyenlerle gidermeyi denemişlerdir (Frankfurt Okulu gibi). Bu yaklaşım biçimi Marksizm'den uzaklaşıyor mu tartışmasını da gündeme getirmiştir. Çünkü Marx'ın çalışmalarında olmayan birçok mesele ve yaklaşım biçimi bu süreçte Marksist literatüre dâhil edilmiştir. Bu ikinci guruptaki Marksist düşünürler iktisadi belirleyiciliğe, sınıf çatışmasına verilen önceliğe, bir devrim beklentisine yönelik Marksist tutum ve beklentilerden uzaklaşarak ilk gruptan farklılaşmaktadırlar. Wallerstein bu gruptan özellikle ilkinde daha yakındır. Ancak yine de ikinci grupta yer alan birçok Marksist düşünürün eleştirilerinden yararlanmaktan da geri durmamıştır.

Wallerstein'in eserlerinde Marksist olmayan ama kendi yaklaşımını kuvvetlendirmek için ele aldığı isimlerden bazıları üzerinde durulabilir. Birçok 20. yüzyıl Marksist'inin Max Weber'e göstermiş olduğu ilgi Wallerstein'de de görülebilir. Weber'in sınıfın yanında statü ve statü gruplarına göstermiş olduğu ilgi ve vermiş olduğu önem Wallerstein'in çalışmalarında da izlenebilir. Ayrıca birçok eleştirel teorisyende de görülebilecek olan Weber'in araçsal rasyonalite eleştirisi Wallerstein'in çalışmalarında önemli bir yer tutar.

Wallerstein, 18. yüzyıl aydınlanma filozofu ve liberal iktisadın kurucu isimlerinden biri olarak görülen Adam Smith'ten ve yine liberal Joseph Schumpeter gibi Marksist olmayan bir iktisatçıdan da istifade etmiştir. Wallerstein, Adam Smith'in iktisat anlayışını savunurken onun bildik anlamda bir liberal olmadığını iddia eder. Schumpeter'in kapitalizmin yıkılacağı ve bu yıkılışın kapitalizmin başarılarından

kaynaklanacağı iddiası Wallerstein tarafından kullanılacaktır. Kapitalizmin yıkılışına ilişkin öngörü Marksizm’de de vardır. Marx kapitalizmin krizler ve sınıf çatışmaları gibi olumsuz gelişmelerden dolayı yıkılacağını düşünmektedir. Schumpeter ise kapitalizmin yıkılacağını ama bunun kapitalizmin başarısızlıklarından değil, başarılarından dolayı gerçekleşeceğini düşünür. Bu noktada Wallerstein Schumpeter’in yaklaşımıyla beraber, Nikolai Kondratieff’in, “Kondratieff çevrimleri” (yaklaşık elli yılda bir tekrarlayan birikim daralmaları) olarak bilinen yaklaşımını da analizine dâhil eder. Kapitalist sistem bu çevrimsel birikim daralmalardan bir şekilde güçlenerek çıkar. Wallerstein’e göre kapitalist dünya-ekonomisinin (birikim) daralmalarından çıkma başarısını sürdürmesini imkânsız kılan bir sınırı vardır. Bu sınır sistemin de sonunun gelmesine yol açacaktır. Kapitalizmin kendi başarısı sonucunda yıkılacağına dair Schumpeter’ci iddia Wallerstein’de karşılığını böyle bulur.

Marksizm dışı bir başka isim tarihsel sosyoloji okulunu da etkilemiş olan Otto Hintze’dir. Hintze, özellikle devletin özerkliğini savunmasıyla tanınır. Devletin bu kavramsallaştırılması, hâkim sınıfın kontrolündeki ve alt yapının yansımaları olarak Markist devlet anlayışının karşısında yer alır. Wallerstein, devlet tartışmasında Marksist yaklaşıma daha yakın olsa da, devlete belirli bir özerk hareket etme alanı tanımak konusunda Hintze’nin perspektifine yaklaşır.¹³

Wallerstein’in Marksist tartışmalar içindeki bu konumu göz önüne alındığında, onun Marksizm’in temel iddialarını çeşitli Marksist olmayan isimler ve teoriler aracılığıyla revize ederek, 21. Yüzyıla taşıyan birçok isimden biri olduğunu söylemek mümkün hale gelir.

1.1.2. Fernand Braudel ve Annales Okulu

Wallerstein, bazı eserlerini ithaf ettiği Fernand Braudel’in takipçilerindedir.¹⁴ Ayrıca Braudel adına kurulmuş olan bir akademik merkezin de (*Fernand Braudel Ekonomi, Tarihsel Sistemler ve Uygarlık Araştırmaları Merkezi*) başkanıdır.

¹³ Wallerstein yukarıda sayılan isimlerin özellikle şu eserlerine atıf yapar: Max Weber’in **General Economic History**, Colier, 1966); Adam Smith’in **The Wealth of Nations** (1776); Joseph Schumpeter’in **Business Cycles** (2. Cilt, McGraw Hill, 1939); Nikolai Kondratieff, **The Long Wave Cycle** (Richardson and Sinder, 1984); Otto Hintze’nin, **The Historical Essays of Otto Hintze** (Oxford University Press, 1975) isimli kitapları.

¹⁴ Wallerstein 4 ciltlik **Modern Dünya-Sistemi** isimli eserinin 2. Cildini Braudel’e ithaf etmiştir. Immanuel Wallerstein, **Modern-Dünya-Sistemi, Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm 1600-1750, Cilt II** çev., L. Boyacı, İstanbul: Bakış, 2005 (İngilizce ilk baskı 1980).

Wallerstein, birçok makalesinde Braudel'i ele almış ve ondan hangi yönde etkilendiğini izah etmiştir.

Braudel bir tarihçidir ancak sosyal ve beşeri bilimlerin bir kriz içinde olduklarını düşünerek tarih ile sosyolojinin ve daha genel olarak sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinin birleşmesini önermiştir. Wallerstein de benzer bir biçimde “tarihsel sosyal bilimler”den söz etmektedir. Wallerstein esasında bir sosyologdur. Ancak içinde yaşanan kapitalist dünya-sistemin anlaşılmasının ancak onun tarihsel kuruluşu (yapısı) aracılığıyla anlaşılabilirliğini düşünmektedir. Bu yüzden tarihi ve sosyal bilimleri tek bir yaklaşım biçimi olarak işe koymanın yollarını aramış ve göstermiştir. Ayrıca birçok çalışmada tarih ve sosyal bilimlerin nasıl bir arada düşünebileceğine ilişkin yöntemsel makaleler ve kitaplar kaleme almıştır.¹⁵

Wallerstein'in tarih ve sosyal bilimleri birleştirmek isteği yine de Braudel'in disiplinler arası yaklaşımından farklıdır. Wallerstein'in tarihsel sosyal bilimlerden kastettiği, genel geçer yasalar arayan ve doğa bilimlerini kendine örnek alan sosyal bilimlerle, sadece bir kez kendini gösteren tekil olguları ele alan tarihi, tek bir bilgi kuramı anlayışı içinde birleştirmektir. Tarihsel sosyal bilimin bahsi geçen özelliklere sahip (değişmeyen ve aynı anda değişen) nesnesi bizzat toplumsal gerçekliktir. Toplumsal gerçeklik içinde, her şey bir taraftan değişirken, aynı zamanda bütün bu değişimleri açıklamamıza olanak sağlayan yasa benzeri özellikler sunar, aynı zamanda değişmeyen ve sürekli tekrarlayan bazı örüntülere sahiptir.

Wallerstein'e göre modern dünya-sistem, DSA'nın inceleme altına aldığı toplumsal gerçekliğin ta kendisidir. 16. yüzyılda kurulmaya başlayan ve 20. yüzyıl itibarıyla gerçek anlamda tüm dünyayı kapsayan bir tarihsel sistemdir. Modern dünya-sistem tarihsel (değişen) ve sistemsal (değişmeyen) özellikleri bünyesinde taşıdığından

¹⁵ Wallerstein'in Braudel'i doğrudan ele aldığı makalelerden bazıları şu kitaplarda bulunabilir: *Braudel'e Yeniden Dönmek* başlığı altında yer alan 4 makalenin yer aldığı Immanuel Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek, 19. Yüzyıl Paradigmasının Sınırları**, çev., T. Doğan, İstanbul: Avesta, 1997, s. 263-316; “Braudel ve Bilimler Arası: Boş Kilise Sıralarına Vaaz Veren Bir Vaiz Mi?”, s. 75-89 ve “Zaman ve Süre: Üçüncü Halin Olanaklılığı ya da Braudel ve Prigogine Üzerine Düşünceler”, s. 90-103, Immanuel Wallerstein, **Bilginin Belirsizlikleri**, çev., B. Alataş, İstanbul: Sümer, 2013.

aynı anda tek bir bilim olarak görülmesi gereken tarihsel sosyal bilimler tarafından incelenmelidir.¹⁶

Bunun anlamı; İnsan, davranışını/tercihlerini, kültürel ve iktisadi üretimin tamamını, ideolojileri, bilimleri ve devletleri hep bu tarihsel sistemin bir parçası olarak görmeli ve anlamlandırmalıdır. Başka bir deyişle, analiz birimi Wallerstein'in sıklıkla eleştirdiği modernleşme teorisinin gösterdiği şekilde ulus-devletler olamaz. Yaklaşık 600 yıllık modern dünya-sistem içerisinde her şey bu tarihsel sistemin anlamı kavrandığında anlaşılabilir. İdeolojiler, bilimler, devlet vs. ancak bu tarihsel sistemin bir unsuru olarak anlaşılacaksa, daha önce (modern dünya-sistemden önce) var olan benzerlerini de önceki tarihsel sistem ya da sistemlerin mantığı içerisinde anlamamız gerekecektir. Şöyle bir sonuca varmak gerekir: insan davranışının ya da insani ürünlerin tarih aşırı bir anlamı yoktur. Modernleşme teorisi örneğinde sosyal bilimler ise böyle bir varsayıma dayanarak belli bir tarihsel sisteme sahip olgulardan yola çıkıp evrensel doğrulara ulaştığını düşünmüştür. Örneğin kapitalist dünya-ekonominin, yani belirli bir tarihsel dönemde ortaya çıkmış bir toplumsal düzenin kurallarını, evrensel yasalar olarak sunmuştur. Diğer taraftan tarih de tek başına tekil olayları belli bir sistem içinde anlamlandırma olanağını sunamamıştır. Wallerstein'in "tarihsel sosyal bilimler"i, her iki hatadan sıyrılma vaadini sunmaktadır.¹⁷

Hem sabit kurumlara sahip olan hem de değişimi içerisinde barındıran bir tarihsel sistemden bahsedildiğinde değişime farklı bir şekilde yaklaşılması gerektiği anlaşılmaktadır. Yukarıda bahsedilen Kondratieff çevrimleri bir tarihsel sistem içindeki değişimin nasıl gerçekleştiğini somutlaştıran örneklerinden bir tanesidir. Ayrıca modern dünya-sistem içerisinde devletlerarası sistemde de değişimler olabilmektedir. Örneğin devletlerarası sistemde her dönem bir hegemonik devlet bulunur. Bir dönem bu Hollanda iken sonrasında sırasıyla İngiltere ve ABD hegemonik konumu ele almışlardır. Wallerstein, bir tarihsel sistemin kendi içerisinde zamanla evrildiğini ve hatta her tarihsel sistemin de bir sonu olduğunu düşünür. Modern dünya sistem de bu tarihsel sistemlerden biridir ve sona ereceği/yıkılacağı ana doğru ilerlemektedir. Modern dünya

¹⁶ Wallerstein bu yaklaşımını ilk defa şu eserde uygulamıştır: **Modern Dünya-sistemi, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökeni, Cilt I** çev. L. Boyacı, İstanbul: Bakış, 2004 (İngilizce ilk baskısı 1974).

¹⁷ Immanuel Wallerstein, "Sosyolojiden Tarihsel Sosyal Bilime: Olanaklar ve Engeller", **Bilginin Belirsizlikleri**, çev., B. Alataş, İstanbul: Sümer, 2013, 191-211.

sistemden önce de çeşitli tarihsel sistemler bir arada ve belli ölçüde birbirleriyle temas halinde var olmuş ve ortadan kalkmışlardır. Modern dünya-sistemin farkı tüm dünyayı içine alabilmiş bir tarihsel sistem olmasıdır. Bu gelişimin belirli bir değişimin sonucu olduğu açıktır.¹⁸

Wallerstein'in Braudel ve onunla özdeşleşen Annales'dan etkilenmesi tarihsel sosyal bilimler fikrine ilham olmalarıyla sınırlı değildir. Wallerstein sadece yöntemsel olarak değil, iddiasını geliştirirken kullandığı ampirik verileri derlediği eserler açısından da Annales'ın çalışmalarına önemli bir borcu vardır. Kısacası, Wallerstein'i Braudel'in çağdaş dünyayı anlamaya yönelik araştırma projesini gerçekleştirmeye kendini adanmış ve bu konuda kendine özgü katkılar da sunmuş isimlerin en önemlilerinden biri olarak görmek mümkündür.

1.1.3. Bağımlılık Okulu

Modernleşme teorisinin iyimserliğine ve yöntemsel hatalarına yönelik bir karşı çıkış olarak beliren Bağımlılık okulu Wallerstein için önemli ilham kaynaklarından biridir. Modernleşme teorisi, toplumların daha iyi düzenlere doğru ilerlediğini, bazılarının bu ilerleme sırasında geri kalmış olduğunu, ancak belirli örnek gelişim şemaları takip edilirse bir gün tüm toplumların gelişeceğini ileri sürüyordu. Bağımlılık okulu kuramcıları ise toplumlar arasındaki farklılıkların, yani bazı ülkelerin geri kalmış olmalarının modernleşme denilen sürecin kendisinden kaynaklandığını ileri sürdüler. Buna göre, kapitalist modernleşme sırasında bazı ülkeler diğer ülkeleri sömürmekte ve onların geri kalmasını sağlamaktadır. Böylece merkez ve çevre ülkeler ortaya çıkmaktadır ki, bu durum kapitalist düzenin bir gün geride bırakılacak bir yönü değil yapısal karakteridir. Bu açıdan bakılınca modernleşme teorisinin geri kalmış (çevre) ülkelere, ilerlemiş (merkez) ülkelerin gelişim şemalarını takip etme yönündeki tavsiyesi tam bir ideolojik işlev görmektedir. Modernleşme teorisi açıkça çevre ülkelere kendilerini merkez ülkelere daha bağımlı kılacak kurumsal mekanizmaları ülkelere adapte etmelerini önermektedir. Bağımlılık okulunun sunduğu bu eleştiri modernleşme teorisinin en ciddi eleştirilerinden biridir.¹⁹

¹⁸ Şuradan özetlenmiştir: Immanuel Wallerstein, "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis" *Essential Wallerstein*, New York: The New Press, 2000, s. 71-105.

¹⁹ Wallerstein, *Dünya-Sistemler Analizi, Bir Giriş*, s. 29-31

Bağımlılık Okulunun en önemli katkılarından biri de modernleşme teorisinin oryantalizm hatasına düşmemesidir. Modernleşme teorisi belirli ülkelerin tarihin belirli bir anında gelişmiş olmasını ve diğerlerinin gelişmemesini ya belirli bir ırkın bilişsel yetersizliğiyle ya da İslam örneğinde olduğu gibi kültürel yeteneksizliğiyle açıklama girişimlerine açık ya da imalı destek vermektedir. Bağımlılık ekolü ve Wallerstein ise ülkelerin bir tarihsel sistem içerisindeki konumlarını tarihsel ve coğrafi tesadüfi avantajlarla açıklar. Bir kere kurulan hiyerarşiler sistemin işleyişi tarafından sağlamlaştırılır, kurumsallaşır ve sonunda aşılmaz kılınabilir.²⁰

Bu noktada bir hususa dikkat çekmek gerekir. Wallerstein değişimi –hem tarihsel sistemlerin yıkılıp yerine yenilerinin kurulması anlamında hem de sistem içindeki çeşitli çevrimler aracılığıyla- onaylıyorsa da bir kere bir dünya-sistem kurulduğunda sistem içerisindeki aktörlerin sistemin gidişatını doğrudan etkileme şansları olmadığını düşünür. Hatta Wallerstein’e göre tarihsel sistemler kendi muhaliflerini bir şekilde kendi yararına dönüştürmeyi başarabilir. İnsanların birer aktör olarak ortaya çıktığı dönemler ancak bir sistemden diğerine geçiş dönemleri olabilir. Hem Bağımlılık Okulu’nun hem de Wallerstein’in yapısalcılığının doğal bir sonucu olan bu yaklaşım çalışmanın devam eden kısımlarında da göreceğimiz gibi çeşitli eleştirilere uğrayacaktır. Şimdilik Wallerstein’deki bu yapısalcılığın Bağımlılık Okulu’ndan devralındığını –Braudel ve Annales’da da olmakla birlikte- hatırlatmış olalım.

Bu sayılan etkilerden dolayı Wallerstein ve geliştirdiği DSA ilgili literatürde Bağımlılık Okulu’nun bir çeşidi veya devamcısı olarak görülmektedir.²¹ Wallerstein’in Bağımlılık Okulu’nun diğer takipçileriyle birlikte DSA’ya katkı sağlamaktadır. Andre Gunder Frank, Samir Amin, Giovanni Arrighi, Terrence Hopkins, Cristopher Chase-Dunn, Janet Abu-Lughod bu isimlerden bazılarıdır. Bu isimler Wallerstein ile birlikte birçok ortak esere katkı sağlamışlardır.²² Yaklaşımlarında birçok ortak nokta bulunmaktadır. Ancak bir süredir (1990’lı yıllardan itibaren) aralarında çeşitli ayrımlar ortaya çıkmıştır. Aralarındaki bazı tartışmalara çalışmanın ilerleyen kısmında yer

²⁰ Wallerstein, “The Rise and Future Demise of...”, s. 85.

²¹ Bir örnek için bkz. David Harison, **The Sociology of Modernization and Development**, New York: Routledge, 2005, 3. Bölüm, s. 61-97.

²² Bir örnek için bkz. Andre G. Frank, ve Barry G. Gills, (2003), **Dünya Sistemi**, çev. E. Soğancılar, Ankara: İmge, 2003.

verilecektir. Yine de şu söylenmelidir ki, içlerinden DSA adı altında literatürde en çok bilinen ve atıf alan Wallerstein'dir.

1.1.4. Tarihsel Sosyoloji

Son olarak, Wallertein'i tarihsel sosyoloji okuluyla ilişkilendirmek mümkündür.²³ Kimilerine göre tarihsel sosyolojinin modern kökeni Montesquieu'ye kadar geri götürülebilir. Ancak ilk modern uygulayıcılarının Marx ve Weber olduğunu söylemek daha doğrudur. Kısa bir unutuluşun ardından tarihsel sosyoloji 1960'lı yıllarda yeniden gündeme gelmiştir. Barrington Moore, Charles Tilly, Theda Skocpol, Thomas Mann, Shmuel N. Eisenstadt gibi isimler tarihsel sosyolojiyi yeniden diriltmişlerdir. Tarihsel sosyoloji, Bağımlılık Okulu gibi modernleşme teorisine yönelik bir eleştiriden doğmuştur. Buna göre, modernleşme teorisi işlevsel ve yapısal analize ağırlık vererek tarihsel araştırmayı göz ardı etmektedir. Bunun en önemli sonucu modernleşmenin farklı yollarını görememektir. Ülkeler modernleşme teorisinde iddia edildiği gibi evrensel bir modeli gerçekleştirmeye doğru ilerlememektedir. Modern toplumları birbirine benzeten birçok ortak nokta belirlenebilse dahi ülkelerin modernleşmeleri kendi tarihsel geçmişlerinden ve yapısal karakterlerinden kaynaklanan farklılıkları bünyelerinde taşıyarak gerçekleşmektedir. Bu kural gelişmiş denilen – Fransa ve İngiltere gibi- ülkeler için de geçerlidir.²⁴

Bağımlılık okulundan farklı olarak tarihsel sosyoloji okulunun Weberyen karakteri ön plana çıkmaktadır. Tarihsel sosyolojinin önde gelen uygulayıcıları iktisadi alt yapıyı göz ardı etmeseler de, devlet/iktidar, ordu/savaş ve kültür/ideoloji gibi diğer bileşenleri de analize dâhil ederek daha çok boyutlu analiz araçları ortaya koymaktadırlar. İktisadi analizin belirleyici etkisine rağmen Wallerstein de devletler-sistemi ve hegemonya süreçleri, jeokültürün önemi hakkındaki tezleriyle tarihsel sosyolojinin çok boyutlu analiz araçlarını kullanmaktadır. Ayrıca Braudel'den kaynaklanan tarih ve sosyal bilimleri birleştirme gayreti de Wallerstein'i yöntemsel olarak tarihsel sosyoloji okuluna yaklaştırmaktadır. Ancak bütün bu yakınlaşmalara rağmen birbirlerini eleştirel olarak değerlendirmeye devam etmektedirler.

²³ Tarihsel sosyolojinin önemli isimlerinden biri olan Theda Skocpol'un derlediği şu çalışmada tarihsel sosyolojiye katkıya yapan diğer isimlerin yanı sıra Wallerstein'e de bir bölüm ayrılmıştır: **Vision and Method in Historical Sociology**, s. 276-312

²⁴ Skocpol, s. 1-21.

Wallerstein'in farklı kaynaklardan esinlenen DSA bu kaynakların bir tekrarı olmaktan öteye gider. Aşağıdaki kısımda Wallerstein'in nasıl bir sentez ortaya koyduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

1.2. Modern Dünya-Sistem: Tarih ve Yapı

Wallerstein eserlerinde kapitalist bir dünya-ekonomi olan modern dünya-sistemini incelemektedir. Modern dünya-sistem tarihte yer alan birçok tarihsel sistemden biridir. Ancak 16. Yüzyıldan itibaren bir tarihsel sistem, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın bazı kesimlerinde ortaya çıkar ve zamanla tarihte ilk defa bütün dünyayı kapsar hale gelir. 16. Yüzyılda önce yeryüzünde farklı tarihsel sistemler var olmuştur. Wallerstein'e göre üç çeşit tarihsel sistem var olmuştur: mini-sistemler, dünya-imparatorluklar ve dünya-ekonomiler.

Mini sistemler karşılıklılık esasına dayalı bir iktisadi düzene sahiptirler ve basit bir ekonomik alt yapıları (tarım ve avcılık) vardır. Siyasi yapıları da benzer bir biçimde basittir. Tarih içerisinde varlıklarını çok hissettirememeleri çoğunlukla diğer tarihsel sistemler tarafından kapsanmaları nedeniyledir. Dünya-imparatorluklar ise birçok farklı kültürü tek bir ekonomi ve siyasi yapı aracılığıyla bir araya getirebilen büyük yapılardır. Bir dünya-imparatorluğu bir arada tutan, ona yapı karakterini kazandıran iktisattan çok siyasettir. Yeniden dağıtımçı bir iktisadi altyapıya sahip olan dünya-imparatorluklar siyasi merkezin gücü aracılığıyla ekonomik hayatın tümü üzerinde kontrol sahibi olduğu gibi diğer tarihsel sistemler üzerinde de önemli bir güç kazanmıştır. Bu güç özellikle 16. yüzyıl öncesinde diğer dünya-sistemleri kendi bünyesine dahil edebiliyordu. Roma ve Osmanlı İmparatorlukları dünya-imparatorluklara örnektir. Dünya-ekonomiler ise tek bir siyasi merkeze sahip olmama yönüyle dünya-imparatorluklardan ayrılır. Dünya ekonomisinin bu farklılığı 16. Yüzyıl öncesinde dünya-imparatorluk karşısında zayıf kalmasına yol açmıştır. Ancak 16. Yüzyılda ortaya çıkacak olan Batı Avrupa merkezli dünya-ekonomi yeryüzündeki diğer tarihsel sistemler karşısında büyük bir üstünlük kurarak onların tarih sayfalarında kalmalarına yol açacaktır.²⁵

²⁵ Wallerstein, "The Rise and Future Demise of ..." s. 74-76.

Wallerstein dünya-ekonomiyi şöyle tanımlıyor:

“Bir dünya-ekonomi, içinde bir işbölümü olan ve bu yüzden temel ya da asli malların dikkate değer bir büyüklükte içsel mübadelesinin yapıldığı ve sermaye ve emek gücü akışlarının gerçekleştiği büyük bir coğrafi alandır. Bir dünya-ekonomünün tanımlayıcı özelliği birleştirici bir politik yapıyla sınırlanmamış olmasıdır. Dünya-ekonomünün içinde pek çok politik birim vardır ve bunlar modern-dünya sistemimizde devletlerarası bir sistemde gevşek bir şekilde birbirine bağlanmıştır. [...] Bir dünya-ekonomide ne politik ne de kültürel bir homojenlik beklenmemelidir ve zaten yoktur. Yapıyı en çok birleştiren onun içinde inşa edilmiş olan iş bölümüdür.”²⁶

Anlaşılacağı gibi dünya-ekonomilerin karakteristik özellikleri tarihsel süreç içerisinde pek değişmemiştir. Siyasetin değil ancak iktisadi işbölümünün birleştirdiği bu yapı daha önce dünya-imparatorluklar tarafından bir şekilde kontrol ediliyordu. O zaman şöyle bir soru sormak gerekir: Nasıl oldu da bu yeni dünya-ekonomi güç kazandı ve diğer dünya-sistemleri kontrol etmeye, hatta ortadan kaldırmaya muvaffak oldu? Bu sorunun cevabı yeni dünya-ekonomünün kapitalist karakterinde yatar. Ancak Wallerstein literatürde var olan ve genel kabul gören kapitalizm tanımlarından farklı bir tanım vermektedir. Kapitalizm sadece pazarda kar amacıyla satış yapan üreticilerin ya da ücret için çalışan insanların varlığıyla gösterilemez. Bu tür unsurlar daha önceki dünya-sistemleri de belli ölçüde tanımlar. Kapitalizm başka bir şeyin ilk defa olmasıyla farkını ortaya koyar: “Kapitalist bir sistemde olduğumuzu, ancak sistem sermayenin sonsuz birikimine öncelik verdiğinde söyleyebiliriz. Böyle bir tanımlama kullandığımızda, sadece modern dünya-sistemin kapitalist bir sistem olduğu ortaya çıkar.” Wallerstein’in sonsuz sermaye birikiminden kastettiği, “insanların ve firmaların daha da çok sermaye biriktirmek için sermaye biriktirdikleri ve bunun sürekli ve sonsuz bir süreç olduğu”dur. Sonsuz sermaye birikimi kuralı, sistemin yapıları tarafından sistemin aktörlerine dayatılır ve oyunun kuralının dışında hareket edenleri cezalandırır (oyun dışı bırakılırlar).²⁷

Cevaplanması gereken bir diğer soru kapitalist dünya-ekonomünün neden Avrupa’da ortaya çıktığıdır. Wallerstein cevap olarak belli olayların tesadüfi bir araya gelişlerini gösterir. 16. Yüzyıl (1450-1640) öncesi Avrupa çapında yaşanan büyük iktisadi daralma (kriz) ve salgın hastalıkların yarattığı altüst oluşlar Avrupa’nın önemli

²⁶ Wallerstein, **Dünya-Sistemler Analizi, Bir Giriş**, s. 45-46.

²⁷ A.e , s. 46.

kurumlarının altını oyar. Bir tarafta feodal düzen bozulmaya yüz tutmuşken diğer taraftan yaşanan fiyat devrimi kapitalist birikime olanak tanımıştır. 16. Yüzyıla gelindiğinde kapitalistlerin öncülüğündeki yeni (kapitalist) dünya-ekonomiyi alt edebilecek ya da onu kontrol altına alabilecek ne Avrupalı güçlü bir devlet ne de Avrupa dışı bir güç vardır. Böylece dünya-ekonomi bir dünya-imparatorluğun baskısı olmadan hâkim olabilmeyi ve genişlemeyi başarabilmiştir.

Wallerstein bu noktada Avrupa ile Çin'i karşılaştırarak ilginç bir analiz sunuyor. Wallerstein'e göre Çin 16. Yüzyılda Avrupa'dan çok daha gelişmiş bir bölgedir. Ancak Avrupa'nın bir dönem yaşadığı gerileme bir sonraki aşamada onun gelişmesini sağlamaktadır. Güçlü ve merkezi otoritelerden yoksun Avrupa siyasi otoriteleri daha fazla kar elde etmek için uğraşan kapitalistlerin gelişmesini engelleyememiş ve Avrupa dışı sömürgeciliğin yine aynı kar güdüsüyle başlaması mümkün olabilmiştir. İktisadi gücünü artıran kapitalistler daha fazla kar için teknolojik gelişmeyi motive ettikçe, gelişen teknoloji, savaş gücü ve üretim kapasitesi gibi alanlara yansımaya başlamıştır. Hâlbuki Çin'in güçlü merkezi otoritesi kendi kontrolü dışında gelişebilecek yenilikleri ve kendi otoritesi dışında kurulacak sömürgeleri bir tehdit olarak algılandığından Avrupa'daki gibi gelişmeleri imkân dâhiline sokamamıştır. Çin'in tarihin belli bir anındaki gücü sonraki anında Avrupa karşısındaki güçsüzlüğüne neden olacaktır. Aynı şey tersinden de söylenebilir.²⁸

Daha önce de dikkat çekildiği gibi Wallerstein'in Batı'nın yükselişi olarak tartışılan meseleye ilişkin bakışı, Avrupa'nın kültürel veya genetik üstünlükleriyle izah edilmez. Batı'nın yükselişinde belirli rastlantıların birikimsel katkısı söz konusudur ve bu yükseliş hiç de insanlık adına olumlu sonuçlar yaratmamıştır. Wallerstein, bir şekilde İslam dünyasında yükselen ve bütün dünyaya yayılan bir dünya ekonomisi ortaya çıkmış olsaydı bunun hiç de Batı'da ortaya çıkan dünya-ekonomisi ile aynı sonuçları üretemeyeceğinden bahseder. Başka bir deyişle İslam dünyasında yükselen bir dünya ekonomisi Batı'nınki gibi muhakkak sömürüye dayanırdı denilemez. Böylelikle

²⁸ Wallerstein, **Modern Dünya-Sistemi**, C. 1, s. 31-78.

Wallerstein'in oryantalizm ve belli ölçüde Avrupa merkezilik eleştirilerinden muaf tutulabileceği düşünülebilir.²⁹

Wallerstein için modern dünya-sistem, ağırlıklı olarak iktisadi bir motivasyon ve kurumlar ağının varlığınca belirlense de, siyasi kurumların işlevi de göz ardı edilemez. Bir dünya-ekonomi, merkezi bir siyasi otoritenin yönetimi altında değildir. Bunun yerine iktisadi iş bölümünün belirleyici olduğu sistemde çok sayıda devletler bulunur. Kapitalist dünya-ekonomide devletlerin rolü genel Marksist literatürde olduğu gibi Wallerstein'de de iktisadi mantığa bağımlı bir üst yapı kurumu şeklinde belirlenir. Nasıl kapitalist dünya-ekonomiyi ayakta tutan zihniyet sonsuz sermaye birikimine, yani kapitalistlerin kar etme motivasyonu ile var ve ayakta duruyorsa devletler de sistem içerisinde bu mantığa uygun bir konum alırlar.

Birincil amaçlarından biri kapitalist bireylerin ya da işletmelerin daha fazla kar elde etmelerini sağlayacak mekanizmaları yaratmaktır. Mülkiyetin güvenceye alınması, alt yapı yatırımlarının üstlenilmesi bunlar arasındadır. Wallerstein bu noktada sisteme hâkim olan piyasa söylemiyle fiili işleyişi arasındaki çelişkiye dikkat çeker. Kapitalist dünya-ekonomide devlet müdahalesinden bağımsız, kendi kendine işleyen bir piyasa ideali, gerçeği yansıtmaz. Kapitalistler her zaman devletlerin piyasaya müdahale ederek karlarını arttırmalarını sağlamalarını bekler ve devletleri bu yönde hareket ettirirler. Bu müdahalenin en önemli biçimlerinden biri tekel haklarıdır. Devlet kapitalistlere tekel hakkı sağlayarak onların uzun bir süre yüksek kardan mal üretme ve satma haklarını garantiye alır. Kapitalistlerle üretici sınıflar arasındaki sömürü ilişkisi bu tür yollarla kurumsallaştırılır.

Anlaşılabileceği gibi Wallerstein sınıflar arasındaki sömürü ilişkisi konusunda Marx'ın temel tezini sürdürmektedir. Ancak Wallerstein'in klasik Marksist yaklaşımdan ayrıldığı noktalar da vardır. Marx'ın da belirttiği gibi, devlet bir üst yapı kurumudur ama yine de kontrol altında tutulması gereken ve iktisadi açıdan önemli bir kurumdur. Her şeyden önce devletler meta zincirlerinin kesiştiği noktalarda yer alırlar. Dolayısıyla kapitalistler eğer devletin kontrolünü kaybederlerse yani geniş üretici kitlelerin, bir

²⁹ Immanuel Wallerstein, "Avrupamerkezilik ve Tecellileri", **Bildiğimiz Dünyanın Sonu, Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim**, çev., T. Birkan, İstanbul: Metis, 2003 (ikinci Baskı), s. 194. Wallerstein'in oryantalizmden ve Avrupamerkezilikten sakınmasına rağmen özellikle Avrupamerkezilikten kurtulamadığı eleştirilerine muhatap olacaktır. Bkz. 3. Bölüm.

şekilde devlete nüfus etmesi söz konusu olursa sistemin farklı bir yöne savrulması gerçekleşebilir. En azından maksimum karın elde edilmesi noktasında kapitalistlerin sıkıntıya girebilecekleri söylenebilir. Devletler aynı zamanda devletlerarası bir sistem içerisinde yer alır ve burada da güçler dengesi söz konusudur. Dolayısıyla tam anlamıyla kapitalistlerin doğrudan kontrolü altındaki bir kurumdan söz edilemez.³⁰

Bu noktada Wallerstein'in yaklaşımındaki iki meseleye dikkat çekmek gerekiyor. Wallerstein sistemin tüm yapılarının bir şekilde kapitalist mantığa uygun bir şekilde kurulduğunu ve bu durum karşısında muhalif olanların bile bir şekilde sistemin yapılarının yararına manüpile edilebileceğine dikkat çekiyor. Dolayısıyla devleti ele geçirerek farklı bir siyasi ve toplumsal düzene (sosyalizm) geçme olanağını yadsıyor. Gerçek bir sosyalizm deneyimi ancak kapitalist dünya-ekonomi yıkıldığında gerçekleşebilir. Ancak bu mücadele etmemeyi gerektirdiği anlamına gelmiyor. Wallerstein siyasi mücadeleler aracılığıyla elde edilen örneğin demokratik kazanımları ya da iş yaşamındaki (çalışma saatleri, ücret düzeyleri) kazanımları önemsiyor. Çünkü bu mücadeleler sistemin yıkılışını getirecek olan çelişkileri hızlandırma ve gün yüzüne çıkarma amacına dönüktür. Dolayısıyla (ikinci olarak) Wallerstein her ne kadar devlete klasik Marksist yaklaşımda olduğu gibi bir üst yapı kurumu olma niteliği atfetse de belli bir özerkliği de kabul ediyor. Wallerstein, devletin geniş üretici sınıflardan gelen demokratik ve eşitlikçi taleplere karşılık verme konusunda kendisini serbest hissettiğini söylerken tam da bu görüşünü belirtmiş oluyor.³¹

Wallerstein'in klasik Marksist yaklaşımdan farklı kılan yönlerinden bir diğeri, daha önce de söz edildiği gibi, Bağımlılık Okulu gibi, artı değerın yalnızca sınıflar arasında bir akış gerçekleştirmediği fikridir. Aynı zamanda çeşitli bölgeler arasında da artı değer akışı vardır. Devletlerin varlığı bu noktada da önemlidir. Bağımlılık Okulu'ndan yola çıkan Wallerstein artı değer akışının eşitsiz bir şekilde aktığı bölgeleri merkez ve çevre bölgeler olarak ayırır. Çevre bölgelerden merkeze doğru bir artı değer akışı vardır ve bu sınıfsal sömürünün yanında ikinci bir sömürü biçimini ortaya çıkarır. İki bölgeyi birbirinden ayıran ise “üretim sürecinin karlılık derecesidir”. Karlılık derecesi yüksek ürünler merkezde, daha düşük ürünler ise çevre bölgelerde üretilir. Bu durum iki bölge arasında “eşitsiz bir mübadele” durumu yaratır. Bu durumun

³⁰ Wallerstein, **Dünya-Sistemler Analizi, Bir Giriş**, s. 71-94.

³¹ Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, çev. N. Alpay, İstanbul: Metis, 2002, s. 48-49.

yaratılmasında ve sürdürülmesinde merkez devletlerin teknolojik ve askeri güçlerinin önemli bir payı vardır.³²

Sistem içerisindeki en önemli işlevlerden biri ise yarı çevre bölgelerde konuşlanmış devletler tarafından görülür. Wallerstein bağımlılık ekolünden farklı olarak merkez-çevre ayırımına bir de sistemin meşrulaştırılmasında önemli bir işlev gören yarı çevre kategorisini ekler. Merkeze ait ve çevresel üretim oranlarının eşit dağıldığı bölgeler olan yarı çevre bölgeler, karlılığı azalan ürünlerin çevre bölgelere devredilmeden önce geçtiği yerlerdir. Wallerstein'e göre bazı merkez ve çevre ülkeler dünya-sistemin tarihi içerisinde konum değiştirebilmektedir. Bu geçişler özellikle merkez ülke konumundan yarı çevre ve çevre konumuna doğru ya da çevre ülke konumundan yine yarı çevre konumuna doğru gerçekleşmektedir.

Yarı çevre ülke konumu sadece bir geçiş konumu işlevi üstlenmez. Aynı zamanda kapitalist dünya-ekonomiye karşı büyük kalkışmaların engellenmesinde de işlev görürler. Wallerstein'e göre, gerek bir ülke içindeki orta sınıflar gerekse ülkeler arasında yarı çevre ülkeler, sömürülen çoğunluğun birleşerek azınlıktaki merkez ülkelere isyan etmelerini engeller. Yarı çevre ülkelerin bu aradaki konumları isyan konusunda onları hareketsiz bırakır. Çünkü bir tarafta çevre ülke konumuna düşme riski diğer taraftan merkez ülke konumuna yükselme vaadi yarı çevre ülkeleri sistemin istikrarı yararına hareket etmeye zorlamaktadır.³³

Şurası önemlidir: Wallerstein'in kuramında bölgesel hiyerarşiler yapısaldir ve sistem var oldukça var olmaya devam edeceklerdir. Ulusal kalkınmayı bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Ulusal kalkınma, belli iktisadi gerekleri uygulayarak bütün ülkelerin aynı anda elde edebilecekleri bir ideal değildir. Sistemde her zaman hiyerarşiler olmak zorundadır. Bazı ülkeler çevre ülke konumundan yukarıya doğru (yarı çevre veya merkez) hareket edebilir. Ancak bu başka bazı ülkelerin ters yönde hareketiyle mümkündür. Sistem esas olarak eşitsiz mübadeleyi esas alan bir iş

³² Wallerstein, **Dünya-Sistemler Analizi, Bir Giriş**, s.51-52

³³ A.e , s.52-53.

bölümünü dayatır. Dolayısıyla modernleşme teorisinin iddia ettiği gibi bütün ülkeler için aynı anda ulusal kalkınma bir olasılık değildir.³⁴

Devletin rolüne dair Wallerstein'in öne çıkan bir katkısı da hegemonik devlet kavramlaştırmasını kendi açıklama modelinde kullanmasıdır. Sistem içerisinde merkez bölgelerdeki devletlerin daha güçlü olmalarına rağmen bu güç mutlak değildir. Tek bir ya da birkaç devletten oluşan bir grup devletin mutlak bir gücünden bahsedilebilseydi sistem bir tür imparatorluğa dönüşürdü ya da bir tür anarşinin varlığından söz edilmesi gerekirdi. Başka bir deyişle, bu ihtimal söz konusu olduğu takdirde, sürekli birikim imkanını artırmanın araçları olan devletlerden birinin hakimiyetinde olan sistemin sermaye birikimini boğması söz konusu olacaktı.³⁵ Hâlbuki kapitalist dünya-ekonomi içerisinde en güçlü devletler dahi güçler dengesinin bir parçası olarak var olurlar. Buna rağmen her zaman bir devlet, sistem içerisinde diğerlerinden birkaç adım daha ön plana çıkabilecek bir güç edinir. Wallerstein bu tür devletlere hegemonik güç diyor. Sırasıyla Hollanda (17. yüzyıl), İngiltere (19. yüzyıl) ABD (20. yüzyıl) sistemin hegemonik gücü olmuşlardır. “Bunlara hegemonik dememizi sağlayan, belirli bir dönem için devletlerarası sistemde oyunun kurallarını belirlemeleri, (üretim, ticaret, finans alanlarında) dünya-ekonomiye hâkim olmaları, askeri açıdan oldukça güçlü olmakla birlikte, siyasi olarak istediklerini asgari düzeyde askeri güç kullanarak elde edebilmeleri ve dünyayı tartışırken kullanılan kültürel dili düzenleyebilmeleridir”³⁶ Ancak hegemonik güçler uzun süreli olmalarına rağmen sürekli değillerdir. Bir tür sistemin jandarmalığı işlevini gören bu devletlerin sistemin devamını sağlamak için harcadıkları siyasi ve askeri maliyetler sonlarını getirmektedir.³⁷

İktisadi bir işbölümü etrafında gelişen ve merkez, yarı çevre ve çevre bölgeler ve devletlerden oluşan kapitalist dünya-ekonomi söylendiği gibi ilk önce 16. Yüzyılda Avrupa'da ortaya çıktı ve 20. Yüzyıla kadar yayılmasına devam etti. Modern dünya-sistem dünyayı ancak 19. Yüzyıldan itibaren kapsamayı başardı. Bu noktada cevabı verilmesi gereken sorulardan biri de dünya-sistemin genişlemesinin neden bir ihtiyaç

³⁴ Immanuel Wallerstein, “Ulusal Kalkınma Kavramı, 1917-1989: Ağıt ve Cenaze Duası”, **Liberalizmden Sonra**, çev. E. öz, İstanbul: Metis, 1998, s. 108-120.

³⁵ Wallerstein, **Dünya-Sistemler Analizi, Bir Giriş**, s. 92.

³⁶ **A.e**, s. 92.

³⁷ **A.e**, s. 93-94.

olduğunu belirlemektir. Bu sorunun cevabını vermek aynı zamanda sistemin neden yıkılacağı sorusunun cevabına giden yolu açar.

Söylendiği gibi sonsuz sermaye birikimi sistemin motoru işlevini görür. Daha fazla kar etmek için hareket eden girişimciler sistemin temel aktörleridir. Ancak zamanla kar marjlarında düşüşler gerçekleşir. Artık sistemin mevcut coğrafi alanı içerisinde üretimin karlılığını arttırmanın imkânı kalmamıştır. Wallerstein bu duruma birikim daralması demektedir. Sistemdeki birikim daralmasını aşmanın iki yolu vardır. Birincisi teknolojiyi geliştirerek daha az maliyetli bir şekilde üretimi gerçekleştirmek ve daha ucuz bir şekilde ürünleri ilgili bölgelere ulaştırmaktır. Ayrıca sistem içerisinde yer alan bölgeler teknoloji sayesinde sistemle daha derinlikli bir şekilde bütünleşirler. Teknolojinin bu işlevi bir süre daha karların maksimum seviyede kalmasına olanak tanıyabilir. Sonraki aşamada ise (yeniden bir birikim daralması söz konusu olacağından) sistemin coğrafi alanını genişletip daha önce sistem dışında kalan bölgeleri sisteme dâhil etmesi gerekecektir. Bu noktada da teknolojinin işlevini görebiliriz. Askeri başarıyı arttıran bir faktör olarak teknoloji, sistem dışında kalan bölgelerin sömürgeleştirilmesine ya da yarı bağımlı (yarı-sömürge) bir şekilde sisteme dâhil edilmesine olanak tanır.³⁸

19. yüzyılın sonunda kapitalist dünya-ekonomi dünyanın neredeyse tamamını kapsar hale gelmiş II. Dünya savaşından sonra ise sistem dışı bir alan kalmamıştır. Kapitalist süreçlerin küresel bir gerçeklik halini aldığı bu durumda sistemin hem coğrafi olarak hem de içsel olarak genişleyebileceği yani metalaştırılabileceği bir alan kalmamıştır. Sonuç sistemin bir sonraki büyük iktisadi daralmadan (sermaye birikimi krizinden) çıkışının imkânsız oluşudur. Çünkü artık daralmadan çıkışı sağlayacak ne coğrafi ne de içsel bir genişleme imkânı kalmamıştır. Sonuç sistemin yıkılışıdır.³⁹

Sistemin yıkılışına ilişkin varsayımlara geçmeden önce Wallerstein'in sisteme yönelik muhalefetin imkânına ilişkin söylediklerine tekrar bakalım. Wallerstein dünya-sisteme bir kere dâhil olduğunda sistemin dışına çıkmanın maddi ve kültürel olarak formüle edilemeyeceğini söyler. Maddi olarak imkânsızdır, çünkü merkezi güçler maddi üstünlüklerini kullanarak sistem dışına çıkmaya çalışanları zor kullanarak

³⁸ Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, s. 30-35.

³⁹ Wallerstein, **Dünya-Sistemler Analizi, Bir Giriş**, s. 117-118.

durduracaklardır. Ancak daha da vahimi, sistem karşıtı güçlerin bir şekilde sistemin kültürel varsayımlarını benimsemiş olmalarıdır. O kadar ki sistem karşıtı hareketler çoğunlukla geliştirdikleri argümanlarla sistemin ayakta kalışının payandaları işlevini görmüşlerdir.

Wallerstein'in Bağımlılık Okulu'ndan farkı bu noktada ortaya çıkmaktadır. Wallerstein Bağımlılık Okulu'ndan farklı olarak, modern dünya-sistem içerisindeki bir bölgenin veya ülkenin sistemin dışına kendiliğinden çıkamayacağını düşünür. Buna göre, bir tarihsel sistem ya tamamen yıkılır ya da sistemden çıkış yoktur. Bu noktada Wallerstein'in Bağımlılık Okulu'na nazaran çok daha yapısalcı bir konumda olduğu görülmektedir.

Wallerstein'in sistem karşıtı hareketleri değerlendirmesi de bu yaklaşım ışığında görülmelidir. Bir anlamda sistemin çelişkileri tarafından (kapitalist dünya-ekonomisinin gerekliliği olarak ortaya çıkan ancak ona karşı da kullanılabilen kurumlar vardır: üretimin bir gereği olarak işçilerin fabrikalarda ve kentlerde toplanması ile devletin daha önce de bahsettiğimiz eşitlikçi taleplerin baskısına cevap vermek zorunda kalması) yaratılmış olan sistem karşıtı hareketler, sistemin yapılarını yıkmayı amaçlamalarına rağmen etkileri çok büyük olamamıştır. Sistem karşıtı hareketlerin temel politik stratejilerinin merkezinde devlet vardı. Devleti ele geçirmek ve bu yolla sistemde değişiklikler meydana getirmek istiyorlardı. Ancak devletler kapitalist dünya-ekonomisinin yapıları ve devletlerarası düzenin mantığı tarafından sınırlandırılmışlardı. Ayrıca iktidarı ele geçirme stratejisi kısa vadeli de olsa sistem karşıtı olmayan gruplarla ittifaklar kurmalarını ve bu nedenle iddialarını sınırlandırmalarını gerektiriyordu. Tüm bu nedenlerle sistem karşıtı hareketlerin sistem üzerindeki etkileri sınırlı bir düzeyde kalmıştır.⁴⁰

Ancak daha da önemlisi sistem karşıtı hareketlerin, sistemin temel ideolojik argümanlarını yeniden üretmeleridir. Wallerstein liberalizmi sistemin merkezi ideolojisi olarak görür, ancak ilginç bir şekilde diğer iki ideoloji olan muhafazakârlık ve radikalizmi liberalizmin iddialarını gerçekleştirmek için hareket etmekle suçlar. Wallerstein SSCB'yi ve onunla birlikte hareket eden ya da ondan bir şekilde etkilenmiş olan siyasi hareketleri hiçbir zaman sisteme gerçek bir muhalefet hareketi olarak

⁴⁰ Immanuel Wallerstein vd. **Sistem Karşıtı Hareketler**, çev., C. Kanat vd., İstanbul: Metis, 2004, s.35-55

görmemiştir. Lenin, ulusal kalkınma ve ulusların kendi kaderini tayin edebilme hakkını savunarak liberal refah devleti ve genel oy hakkı politikalarının bir yansımını sunmuştur. Bu politikalar aracılığıyla aynı zamanda devletleri güçlendirmeye yönelik liberal amaçlar gerçekleştirilmiştir.⁴¹

Wallerstein sistem karşıtı hareketlerin sistem üzerinde belirli etkilerde bulunduğunu kabul etmekle birlikte⁴², sistemin yıkılışını bu hareketlerin çabalarıyla ilişkilendirmez. Sistemin yıkılışı kendi içsel çelişkileri soncundan gerçekleşecektir. Wallerstein burada Nikolai Kondratieff'in "Kondratieff çevrimleri" olarak bilinen iddiasını kullanır. Buna göre yaklaşık her 50 yılda bir kapitalizm kısa süreli krizlere girer ve bu krizlerden bir şekilde güçlenerek çıkar (Schumpeter'e göre burjuvazinin girişimcilik yeteneği ve teknolojik yenilikler sayesinde). Wallerstein'e göre kapitalizm daha önce de bahsedildiği gibi bu (birikim) daralmalarından çıkarken ya coğrafi alanını genişletmelidir ya da etki ettiği coğrafi alan içinde derinleşmelidir. Daha başka bir ifadeyle birikim daralmaları daha fazla ürünün metalaşmasıyla aşılır. Ancak daha fazla metalaştıracak mal ve alan kalmadığında son birikim daralması sistemin gerçek krizi olarak ortaya çıkar ve kapitalist dünya-ekonomi (modern-dünya-sistem) son bulur. Anlaşılabilceği gibi sistem kendi başarıları sonucunda yıkılmaktadır.

Klasik Marksist yaklaşıma göre kapitalist sistemin yıkılışını takip edecek toplumsal düzen sosyalist toplumsal düzendir. Wallerstein ise kapitalist dünya-ekonomisini takip edecek sistem veya sistemlerin bugünden daha iyi olacağını kestirilemeyeceğini söyler. Bu noktada belirleyici olan sistem karşıtı güçlerle yıkılan sistemin taraftarları arasındaki mücadeledir. Sistem içerisinde ancak sistemin sınırlamaları altında belirleyiciliğe sahip olan toplumsal gruplar ilk defa, tam da bu "geçiş çağı"nda mutlak bir belirleyicilik kazanacaklardır. Ancak sonucu bugünden söylemenin imkânı yoktur. Wallerstein kapitalist sistemin artık yıkılmak üzere olduğunu iddia etmektedir.⁴³

⁴¹ Immanuel Wallerstein, Liberalizm ve Ulus-Devletlerin Meşrulaştırılması: Tarihsel Bir Yorum" **Liberalizmden Sonra**, çev. E. öz, Metis İstanbul, 1998, s. 101-104.

⁴² Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, s. 56-58.

⁴³ Bu konudaki detaylı bilgiler özellikle şu kitapta incelenmektedir: Immanuel Wallerstein ve Terence K. Hopkins, **Geçiş Çağı, Dünya Sistemin Yörüngesi (1945-2025)**, çev., N. Ersoy vd., İstanbul: Avesta, 2000.

1.3. Dünya-Sistemler Analizinin Eleştirisi

DSA önceki kısımlarda gösterilmeye çalışıldığı gibi bir sentez arayışının ürünüdür. Başka bir bakış açısından ifade edilirse eklektik bir teoridir. Bu eklektik nitelik bir sosyal teorinin çok farklı alanlardan ve ekollerden eleştiri almasına neden olmuştur. DSA da çok çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu kısımda DSA'ya yönelik eleştiriler farklı başlıklarda özetlenecektir.

1.3.1. İndirgemecilik Eleştirisi

DSA'nın en sık karşılaştığı eleştirilerden biri indirgemeciliktir. İndirgemecilik eleştirisi Wallerstein'in ekonomik belirleyiciliği çok fazla ön plana çıkarmasına ilişkindir. Başka bir deyişle, Ortodoks Marksist bir tavrı takip etmekle eleştirilir. Bu tür eleştirilerden biri tarihsel sosyoloji okulundan gelir. Tarihsel sosyoloji okulunun mensupları politik alanın iktisadi alandan özerk işleyişine vurgu yaparlar. Dolayısıyla siyasal aktörler ve siyasal kurumlar iktisadi gerçekliğin, başka bir deyişle pazarın işleyişini belirleyen kuralların mantığından bağımsız olarak işlerler. Politik bir aktör olarak insanı harekete geçiren saikler iktisadi terimlerle açıklanamaz.⁴⁴ Ayrıca DSA'nın iddia ettiği gibi yapısalcı terimlerle açıklanacak bir modern dünya düzeni varsa, bu düzenin oluşmasında etkili olan güçlerin çok boyutluluğunu gözden kaçırmamak gerekir. DSA'nın özellikle askeri gücün belirleyiciliğini göz ardı etmesi en çok dikkat çekilen zaafının başında gelir.⁴⁵

Benzer bir indirgemecilik eleştirisi DSA'nın kültüre ağırlık vermemesine dikkat çekmektedir. Buna göre, Wallerstein, yine Ortodoks Marksist bir yaklaşıma bağlı kaldığından dolayı, üstyapı kurumu olarak gördüğü ve dolayısıyla iktisadi temel karşısında önemsizleştirdiği kültürün özerkliğini göz ardı etmektedir.⁴⁶ Bu eleştirinin başka imaları da vardır. Postmodern yaklaşımın ürünü olan kültürelci yaklaşım biçimi bilime ve bilimin sunduğu evrenselci ve her şeyi açıklamaya çalışan bütünsel yaklaşımlara “büyük anlatı”lar sunduğu gerekçesiyle saldırır. Bu tür büyük anlatıların

⁴⁴ Bu konuda en çok bilinen eleştiriler şu makalelerde yer alır: Theda Skocpol, “Wallerstein’s World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique”, *American Journal of Sociology*, 82, No. 5, Mart 1997, s. 1075-1090 ve Arşştde Zolberg, “Origins of Modern World System: A Missing Link”, *World Politics* 33, No. 2, Haziran 1981, s. 253-281

⁴⁵ Şu eser bu tür bir eleştiriye örnekler: Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. E. Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı, 2004 (3. Baskı), s. 61-80.

⁴⁶ Stanley Aronowitz, “A Metatheretical Critique of Immanuel Wallerstein’s *The Modern World-System*”, *Theory and Society*, 10, 1981, s. 503-520.

neredeysi mitolojik bir karaktere sahip olduğu dahi iddia edilir. Wallerstein de benzer bir büyük anlatı ortaya koymaktadır.⁴⁷ Ayrıca bu tür büyük anlatılar insanın içinde yaşadığı toplumsal düzen üzerinde hiçbir faal etkisi olmadığını düşündürür ve hatta doğrudan iddia eder. Wallerstein'in sunduğu büyük anlatı da insanın öznelliğini yok saymaktadır.⁴⁸

Wallerstein indirgemecilik eleştirisini pek kabul eder gibi görünmemektedir. Wallerstein'e göre, siyasetin özerkliğini savunanlar bir noktada yanılmaktadırlar. Wallerstein ekonomik ve politik arenaların aynı kurallar tarafından yönetildiğini savunur ama birinin ya da diğersinin daha belirleyici olduğunu savunmaz. Bu bütünsel bir bakış açısıdır ve politik alan da bunun içindeki bir kurumdur. Wallerstein sosyal gerçeğin üç alana ayrılarak incelenmesi dolayısıyla sosyal bilimcilerin de bu alanlardan birini ön plana çıkarmak zorunda kalmasına dikkat çeker. Başka bir deyişle Wallerstein kendisinin indirgemeci olmadığını; bilakis bütünsel bir bakış açısını sunduğunu, tersine indirgemeciliği yapanların siyasetin önceliğini savunanlar olduğunu ifade eder.⁴⁹

Wallerstein'in eserleri incelendiğinde ekonomiye verdiği ağırlık hemen göze çarpmaktadır. Bütünsel bir açıklama çabasına rağmen ekonomik olanın önceliği çalışmalarında oldukça belirleyiciymiş gibi görünmektedir. Diğer taraftan indirgemecilik eleştirisinin çok kolaylıkla her türlü çalışmaya yöneltilebilecek basit bir eleştiri olduğunun altını çizmek gerekir. Wallerstein özellikle 1990'lı yıllardan itibaren siyasal olana ve kültüre daha fazla ağırlık vererek ekonomiye verdiği ağırlığı dengelemeye çalışmıştır. Anlaşılan kendisine yapılan eleştirileri ciddiye almıştır.

1.3.2. Avrupamerkezcilik Eleştirisi

Belli ölçüde kültürelci eleştiriye de dayanan bir başka eleştiri, DSA'nın Avrupa merkezci bakış açısını dayatmasıdır. Bir sosyo-ekonomik sistemin bireyleri yaratması ve hatta kültürleri dahi belirlemesi iddiası ister istemez –sistemin tarihsel kökeni

⁴⁷ Ahmet İnel, "Tanrı'nın Hikmetinden Sermayenin Hikmetine: Wallerstein Tarihi'nin Bir Eleştirisi", **Toplum ve Bilim**, sayı 25/26, Bahar/Yaz 1984, s. 133-148.

⁴⁸ Roland Robertson, "Dünya Sistemleri Kuramı, Kültür ve Dünya Düzeni İmgeleri", **Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, çev., Ü. H. Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat, 1998, s. 103-139.

⁴⁹ Wallerstein, "Prologueto the 2011 Edition", s. xvii-xxx; s. xxii-xxiii.

Avrupa olduğundan dolayı- her şeyin Avrupa merkezli olduğu iddiasını gündeme getirmektedir.⁵⁰

Kültürelci eleştirinin dile getirmekte olduğu Avrupamerkezcilik eleştirisi özellikle 1990'lı yıllarda DSA'nın diğer büyük kuramcıları tarafından da dile getirilmeye başlanır. Andre Gunder Frank bu isimlerin başında gelir. Frank, Wallerstein'den farklı olarak "dünya sistemi"nin 5 bin yıl önce kurulduğunu ve Çin'in her zaman bu sistemin merkezi olduğunu ileri sürer. Avrupa yalnızca 19. ve 20. yüzyıllarda sisteme geçici olarak hâkim olabilmiştir. Çin 21. yüzyıla girerken üstünlüğü tekrar ele almaktadır. Dolayısıyla Wallerstein Avrupamerkezcidir, çünkü dünya sisteminin Avrupa'da doğduğunu iddia etmektedir.

Bir başka Avrupamerkezcilik eleştirisi Latin Amerikalı eleştirmen Enrique Dussel'den gelmektedir. Dussel'e göre, Wallerstein'in dünya-sistemin oluşumuna Latin Amerika gibi bölgelerin katkısını görmezden gelmesi yeterince evrenselci bir yaklaşım ortaya konulamamasına yol açmaktadır. Bu eleştiri bir bakıma bir tür öznellik eleştirisiyle de birleşir. Çünkü Latin Amerika'nın göz ardı edilmesi modern dünya-sistemi yıkıldığında nasıl bir dünya ortaya çıkacağına ilişkin farklı bölgelerin katkısını değerlendiremez.⁵¹

Wallerstein Frank'ın tezinin ampirik olarak doğrulanabilir olmadığını düşünmektedir.⁵² Dussel'e ise doğrudan herhangi bir cevap vermemektedir. Avrupamerkezcilik konusunda ciddi duyarlılıkları olan Wallerstein'in bu eleştiriye makul bulmadığı düşünülebilir. Wallerstein bu tür eleştirilerin yaklaşımını çok fazla sarstığını düşünmez.

Wallerstein ayrıca kültüre özellikle 1990'lı yıllardan itibaren gerekli ağırlığı verdiğini ifade eder. Ayrıca getirilen eleştirilerde bir sosyal teorisyen olarak bir kişinin gücünün yetmeyeceği şeylerin istendiğinden şikâyet eder.⁵³ Wallerstein analizinin büyük bir anlatı olduğunu kabul ederek bu tür eksikliklerin olası olduğunu

⁵⁰ Janet Wolf (1998), "Küresel ve Özgül: Çatışan Kültür Kuramlarının Uzlaştırılması", Anthony King, der., **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi**, çev. G. Seçkin, Ü. H. Yoksal, Ankara: Bilim ve Sanat, 1998, s. 203-216.

⁵¹ Enrique Dussel, *Beyond Eurocentrism: The World System and the Limits of Modernity*, ed., F. Jameson ve M. Miyoshi, **The Cultures of Globalization**, Duke University Press, 1998, s. 3-37.

⁵² Immanuel Wallerstein, "Prologoeto the 2011 Edition", s. xxviii-xxx. Bu tartışma ayrıca şu kitapta görülebilir: Andre G. Frank ve Barry K. Gills, der., **Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?**, çev. E. Soğancılar, Ankara: İmge, 2003.

⁵³ Wallerstein, "Prologoeto the 2011 Edition", s. xxiii-xxiv.

savunmaktadır. Wallerstein'e göre, bilgi faaliyetlerinin tümü büyük anlatılar içerir. Ama bazıları gerçekliği daha yakından yansıtır. Wallerstein indirgemecilik eleştirisini kabul etmediği gibi kültürelciliğin saldırdığı evrenselciliği de savunmaya devam eder: "Evrenselcilik kılığına bürünmüş tikelciliklere karşı olmak, bütün görüşlerin eşit derecede geçerli olduğu ve çoğulcu bir evrenselcilik arayışının beyhude olduğu anlamına gelmez."⁵⁴

Anlaşılabileceği gibi Avrupamerkezcilik eleştirisi postmodernist büyük anlatılar ve kültürün önemi eleştirisiyle iç içe geçmiştir. Wallerstein'in Avrupamerkezli bir dünyanın kuruluşu ve genişlemesini incelediği göz önüne alındığında DSA'nın Avrupamerkezli olması pek yadırganmamalıdır. Ancak Wallerstein'in teorisindeki genellemeler detaya inildiğinde Avrupamerkezli bakış açısının zaaflarını gün yüzüne çıkarabilmektedir. Bir sonraki bölümde bu konudaki tartışmalara değinilecektir. Wallerstein'in bir büyük anlatı sunuyor olması ise kendiliğinden bir sorun teşkil etmez. Bu konudaki eleştiri daha çok birbirleriyle uyuşmayan paradigmalardan bir sonucu olarak algılanmalıdır. Kültüre daha fazla ağırlık vererek toplumsal süreçlerin daha iyi açıklanabileceği iddiası ile DSA'nın iktisadi yapılara verdiği ağırlık arasında bir telif edilemezlik sorunu vardır. Wallerstein'in 1990'lı yıllardaki çalışmaları kültüre daha fazla ilgi göstermekle beraber yapısalcı açıklamalardan herhangi bir geri çekilme içermemektedir. Ancak Wallerstein'in yapısalcı yaklaşımı öznenin özgürlüğünü tamamen yok sayıyor da değildir. Şu cümleler bu kanıyı güçlendirecektir:

"Dünya-sistemleri analizine gelince ona göre bu aktörler, tıpkı sıralanabilir uzun yapılar listesi gibi, bir sürecin ürünüdürler. Başlangıçtan beri var olan atomik unsurlar olmayıp, ortaya çıktıkları ve üzerinde etkide buldukları sistemik bir karışımın parçasıdır. Özgürce hareket ederler, ama özgürlükleri kendi yaşam hikâyeleri ve bir parçası oldukları toplumsal hapishaneler tarafından kısıtlanmıştır. Onların hapishanelerini analiz etmek, onları özgürleşebilecekleri azami derecede özgürleştirir. Her birimiz kendi toplumsal hapishanelerimizi analiz ettiğimiz ölçüde, kendimizi o kısıtlamalardan özgürleşebileceğimiz ölçüde özgürleştiririz."⁵⁵

⁵⁴ Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, s. 42-43.

⁵⁵ A.e., s. 43.

1.3.3. Marksizm'den Sapma Eleştirisi

DSA'nın Ortodoks Marksist olduğu gerekçesiyle eleştirilmesiyle paradoksal olarak Marksist olmamakla eleştirildiği de olur. Buna göre, Wallerstein neo-Smith'çidir.⁵⁶ Wallerstein ise kendisine yönelik Marksist olmama eleştirisini kabul etmez ancak belirli bir anlamda Marksizmi kabul etmediği açıktır. Kendisini Marksist olmamakla eleştirenleri, kendisine tarihsel sosyoloji ve kültürelci kamptan yapılan eleştirilere benzer bir biçimde, Ortodoks Marksist olmakla eleştirir. Wallerstein, Ortodoks Marksistlerin ortodoks olarak nitelenmeleri gerektiğini, onların dört temel varsayımlarına dayanarak öne sürmektedir. Ortodoks Marksistler (1) Şehir proletaryasıyla kapitalist üreticiler arasında bir sınıf mücadelesi olduğunu iddia ediyorlar. (2) Politik ve kültürel üstyapıya oranla ekonomik tabanın belirleyiciliğini savunuyorlar. (3) Bir ülkeye dışsal olan faktörlerden ziyade içsel faktörlere öncelik tanıyorlar. (4) Sözde farklı üretim biçimlerinin birbiri arkasından gelmesi anlamında ilerlemenin kaçınılmazlığını iddia ediyorlar.

DSA ise kapitalizmi bir dünya-ekonomi çerçevesi içerisinde ele alıyor ve bir politik birim tarafından yaratılan ekonomi anlayışını ve sınıfsal konumların ulusal olarak belirlendiği fikrini kabul etmiyor. Ayrıca mücadelenin yalnızca sınıfsal olmadığını, ayrıca çeşitli kimlik ve statü grupları arasında da mücadeleler olduğunu söylüyor. Ayrıca dünya-sisteminin yıkılmasından sonra ortaya çıkacak düzenin zorunlu olarak daha iyi (bir ilerleme) olacağını söyleyemeyeceğimizi iddia ediyor. Wallerstein zamanla bu tür eleştirilerden azalma gerçekleştiğini ancak bu azalmanın kendi yazılarının etkisinden kaynaklanmadığını; küreselleşme tartışmalarının ve 1968'in kimliğe dayanan hareketlerinin yarattığı etkinin kendisine yönelik eleştirileri azalttığından söz ediyor.⁵⁷

Wallerstein eleştirel teori geleneği içerisinde değerlendirilmesi gerekir. Eleştirel teorisyenler Marksizmin Ortodoks yorumundan uzaklaşmış ve yorum tarafından "burjuva teoriler ve teorisyenler" olarak yaftalanan teori ve teorisyenlere ilgi duymuşlardır. Wallerstein de benzer bir tavır içindedir. Önceki kısımlarda ismi geçen birçok "burjuva teorisyen"den istifade etmiştir. Sonradan kendisine yönelik

⁵⁶ Robert Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo Smithian Marxism", *New Left Review*, 1/104, Temmuz-Ağustos 1977, s. 25-92.

⁵⁷ Wallerstein, "Prologo to the 2011 Edition", s. xix-xxi.

Marksizmden uzaklaşma yönündeki eleştirilerin azaldığını söylerken sosyal teorideki genel yönelimi ne kadar erken tespit edip uyguladığının da altını çizmiş oluyor. Wallerstein'in başarılarından en önemlilerinden birinin bu olduğunu söylemek gerekiyor.

1.3.4. Metodolojik ve Ampirik Eksiklikler

Wallerstein'i eleştirenlerden bir kısmı ise onun hatalı bir metodoloji savunduğunu ya da ampirik verilerle uygun olmayan sonuçlara ulaştığını düşünürler. Buna göre, DSA anlatsaldır. Çünkü kuramsallaştırması titizlikle test edilmiş hipotezlere dayanmaz. DSA'nın önermeleri yanlışlanabilir değildir. Bunun da nedeni araştırmanın yeterince nicelleştirilmemesi ve karmaşık durumların yeterince açıkça tanımlanmış, basit değişkenlere indirgenmemiş olmasıdır. Ayrıca değer-yüklü öncüllerin analitik çalışmaya dâhil edilmiş olması da sorun yaratmaktadır.⁵⁸

Wallerstein bu tür eleştirileri kabul etmez. "Dünya-sistemler analizi ısrarla karmaşık durumları daha basit değişkenlere indirmek yerine, gerçek toplumsal kurumların anlaşılması için bütün sözüm ona basit değişkenlerin karmaşık hale getirilmesi ve bir bağlama kavuşturulması yönünde çaba gösterilmesi gerektiğini savunur." Tabii bu nicelleştirmeye karşı olunduğu anlamına gelmez. Nicelleştirilebilir şeyler nicelleştirileceklerdir. Ancak yalnızca nicelleştirilen şeylere odaklanmak yanlıştır. "Bir sorun ona ilişkin sağlam niceliksel veriler olduğu için seçilmez." Kısacası Wallerstein bu tür eleştiriler getirenlerle kendi analizi arasındaki tartışmanın basitçe metodolojiye ilişkin soyut bir mesele olarak görülemeyeceğini iddia eder. Uzun vadeli ve büyük ölçekli toplumsal değişimi kim daha fazla aydınlatıyor? Wallerstein'e göre pozitivistler dayattıkları "metodolojiyle" böyle bir aydınlatmanın önünde engel oluşturmaktadırlar.⁵⁹ Postmodern eleştiri ile DSA arasında olduğu gibi bu tür pozitivist eleştirilerle DSA arasında paradigma farklılığı olduğu hemen göze çarpmaktadır. Kimin doğruyu söylediğinden çok hangi paradigmaya bağlı olduğu sorusu ön plana çıkmaktadır.

Diğer taraftan DSA'yı genel olarak kabul eden ama modern dünya-sistemin mekânsal ve zamansal sınırları konusunda onunla anlaşamayanlar da vardır. Örneğin

⁵⁸ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, s. 43.

⁵⁹ A.e., s. 43.

kapitalist dünya-ekonominin başlangıcının 16. yüzyıl öncesine geri götürülebileceğini savunanlar vardır. Ayrıca Wallerstein'in 16. yüzyılda kapitalist dünya-ekonominin dışında kaldığını düşündüğü ülkelerin/bölgelerin bazılarının içerde olduğunu iddia edenler de bulunur. Wallerstein bu tür ampirik olarak gösterilebilir yeni bulguların tezinin temelini sarsmadığını söylemekte ve bu tür katkılardan memnun gözükmemektedir.⁶⁰

Wallerstein'e yönelik eleştirilerin çeşitliliği dikkat çekicidir. Bunun bir nedeni Wallerstein'in tarih ve sosyal bilimlere tek bir tarihsel sosyal bilim şemsiyesi altında birleştirerek farklı uzmanlıkların alanına girmiş olmasıdır. Dolayısıyla DSA bu farklı disiplinlerde çalışan birçok araştırmacının eleştirilerine açık hale gelmektedir. Ayrıca Wallerstein 16. yüzyıldan başlayarak çok geniş bir tarihsel süreci ve bütün dünyadaki gelişmeleri anlamlandırma niyetindedir. Wallerstein bu kez de farklı dönem ve bölge uzmanlarının eleştirilerine açık hale gelmektedir. Eleştirilerin çeşitliliğinin bir başka nedeni ise DSA'nın teorik açıdan eklektik karakteridir. Bu nedenle Wallerstein farklı teorik eleştirilere muhatap olabilmektedir. Eleştirilerin çeşitliliğine rağmen bu kapsamdaki bir tezinin çeşitli spesifik uzmanlık alanlarından gelen eleştiriler ve belirli teorilerin eleştirileriyle temelden sarsılması mümkün gözükmemektedir. Ancak aynı kapsamda bir başka yaklaşım tarzı onun yerine geçme iddiasıyla ortaya çıktığında belki DSA'nın yetersizliği gerçekten tartışılabilir hale gelecektir.

⁶⁰ Wallerstein, "Prologueto the 2011 Edition", s. xxiv-xxviii.

2.BÖLÜM: DÜNYA-SİSTEMLER ANALİZİ VE OSMANLI/TÜRK TOPLUMSAL TARİHİ ÇALIŞMALARI

Osmanlı İmparatorluğu DSA'nın kapitalist sisteme dâhil olma konusundaki en önemli uygulama alanlarından biri olmuştur. Bizzat Wallerstein tarafından bu konuda makaleler yazılmıştır. Wallerstein'in dışında bir çok Türk ve Osmanlı İmparatorluğu konusunda çalışan yabancı akademisyen DSA'nın Osmanlı İmparatorluğuna uygulanması hususunda makaleler kaleme almışlardır.⁶¹ DSA 1970'li yıllardan itibaren Osmanlı tarihi konusunda çalışan kimi Türk ve yabancı akademisyenlerin ilgi alanına girmiştir. Osmanlı tarihçileri, özellikle iktisat tarihçileri ve sosyologlar DSA'ya ilgi göstermişlerdir. 1990'lı yıllara kadar DSA çerçevesinde bir tartışmanın Türk akademisyenler arasında gerçekleşmesine şahit olunmuştur. Ancak 1990'lı yıllardan itibaren DSA'nın temel tezlerine ilişkin bir ilgi kaybının olduğu görülmektedir. Bu ilgi azalması sadece konuyu uzaktan takip eden akademik kamuoyunda değil bizzat DSA çerçevesinde yazan akademisyenlerde de görülmektedir.

Ancak daha başlangıçta DSA ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişki konusuna odaklanan akademisyenlerin Wallerstein'in bir tür "öğrencisi" gibi davranmadıklarını söylemek gerekir. Dünya-sistemler analizinin Osmanlı'ya uygulanmasını "üstlenen" isimlerin hiç birinin bütünüyle bu teorinin tam bir temsilini sunmadığına yönelik iddia doğrudur.⁶² Bu teoriyle birlikte çalışan akademisyenlerin başından bu yana yalnızca bir tür uygulayıcı gibi davranmadığını düşünmek gerekir. Bu akademisyenler daha çok, Wallerstein'in sunduğu paradigmanın Osmanlı İmparatorluğu'na uygunluğunu test etmişler ve sonuçta DSA'dan uzaklaşmışlardır. Tarihsel malzemeye yaklaşmanın en temel yollarından biri, bir teorinin ortaya koyduğu problematiğin bu tarihsel malzemeyi bir araya getirmeye yönelik sunduğu imkândan yararlanmaktır. Wallerstein bu imkânı sunmuş, Türk ve yabancı akademisyenler tarafından bu imkân test edilmiş ve daha erken dönemlerde bile teoriyi ciddi revizyona tabi tutmuşlardır.

⁶¹ Huri İslamoğlu-İnan, ed., **The Ottoman Empire and The World-Economy**, Cambridge University Press, 2004 (ilk baskı 1987). Birçok tarihçi ve sosyoloğun makalesinin yer aldığı bu çalışma hala DSA ve Osmanlı İmparatorluğu ilişkisi konusundaki en kapsamlı derlemedir. Kitapta DSA'nın Osmanlı İmparatorluğuna nasıl uygulanacağına ilişkin olumlu bakış açısıyla ele alınmış makaleler yer aldığı gibi bu ilişkinin sorunlu olduğunu belirten makalelerden vardır.

⁶² Karaömerlioğlu, Bağımlılık kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları, s. 82.

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı ve DSA arasındaki ilişkiler hakkında yapılan çalışmalara değinilecektir. Şunu hatırlatmak gerekir ki, DSA ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında çalışma yapmış veya yorumda bulunmuş bütün isimler DSA'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeleri açıklama noktasında yeterli olduğunu düşünmezler. Bu isimlerin bir çoğu DSA'nın yetersizliklerini vurgulamak için makaleler yazmışlardır. Halil İnalçık, Mehmet Genç, Orhan Kurmuş, Şevket Pamuk, Murat Çizakça, Surayia Faroqui, Donald Quataert bu isimlerin en önemlileridir.⁶³

2. Bölümün ilk kısmında öncelikle Wallerstein'in bir bölgenin modern dünya-sisteme dahil oluşunun mekanizmaları ve Osmanlı İmparatorluğunun sisteme dahil olma süreci hakkındaki iddiaları ele alınacaktır. Bu kısmın devamında DSA ve Osmanlı İmparatorluğu ilişkisi konusundaki iddiaların eleştirisi ele alınacak ve eleştirilerin kısa bir özetine yer verilecektir. Buradaki amaç DSA ve Osmanlı İmparatorluğu ilişkisi hakkında genel bir bilgilendirme yapmaktır.

Çalışmanın devam eden kısmında ise DSA ile diğer isimlere nazaran daha yakın bir ilişki kurmuş isimlere (Huricihan İslamoğlu, Çağlar Keyder, Reşat Kasaba) odaklanılacak ve neden DSA'dan uzaklaştıkları ve bunun nasıl gerekçelendirildiği ele alınacaktır. İlgili kısımda neden özellikle bu isimler tercih edildiği açıklanacaktır.

2.1. Osmanlı İmparatorluğu ve DSA

Wallerstein modern dünya-sistemin doğuşunu ve ilk genişlemesini dört ciltlik eserinin ilk cildinde incelemiştir.⁶⁴ Eserin üçüncü cildinin üçüncü bölümünde ise sistemin genişlemesindeki ikinci evreyi ele almaktadır.⁶⁵ 1730-1840 arasındaki yıllar Wallerstein'e göre dünya-ekonomi'nin ikinci ekonomik genişleme dönemidir. "Avrupa dünya ekonomisi on altıncı yüzyılda oluşturduğu uzun zincirleri kırdı ve kapsadığı fiili işbölümüne yeni küçük bölgeleri katmaya başladı." Dış alanda bulunan dört önemli bölge de bu dönemde sisteme dahil edildi: Osmanlı İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu, Hindistan alt kıtası ve Batı Afrika. Böylece 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında daha önce sistemin dış alanı bile olmayan bölgeler içeri çekildi. Katılım tarzları farklılıklar içerse de yaklaşık olarak aynı anda katıldılar ve temel özellikleri açısından

⁶³ Karaömerlioğlu, s.82

⁶⁴ Wallerstein, *Modern Dünya-Sistemi, Cilt 1*, s.313-355.

⁶⁵ Immanuel Wallerstein, *Modern-Dünya Sistemi, Cilt 3, Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılmının İkinci Evresi 1730-1840*, çev. L. Boyacı, İstanbul: Yarın, 2015. s. 165-242.

önemli benzerlikler gösterdiler. “Kapitalist dünya ekonomisine katılım hiçbir zaman katılanların inisiyatifiyle olmadı. Süreç daha ziyade dünya ekonomisinin, iç baskılar sonucu olarak, sınırlarını genişletme ihtiyacından kaynaklandı.”⁶⁶

Kapitalist dünya ekonomiye dâhil olunurken belli süreçlerden geçiliyor. Öncelikle dünya-ekonomiyle dış alandaki bölge arasında lüks malların ticaretini aşan yeni bir ithalat-ihracat modeli geliyor. Dünya-ekonomi dâhil edeceği bölgeyi mamul madde üretiminden uzaklaştırıp bir hammadde üreticisi konumuna zorluyor.⁶⁷ Ayrıca dâhil edilen bölgelerde imalat sektörü zayıflamaya başlıyor.⁶⁸ İkincisi dâhil olan bölgede daha büyük ekonomik girişimlerin (ya da ekonomik karar alma organlarının) oluşturulması sürecidir. Bu da tüccarın büyük çiftlikler halinde üretimi organize edebilmesini gerektirir. Küçük üreticiyi özellikle borç ilişkisi aracılığıyla kendine bağımlı hale getirip ucuz emek potansiyelini arttıran tüccar/banker büyük karlar elde edebileceği koşulları yaratır.⁶⁹ Üçüncüsü ucuz emek gücü arzının artışının en azından başlangıçta yaratmanın imkânının kısıtlı olmasından dolayı burada siyasi birimlerin devreye girmesi gerekir. İşçinin bahsi geçen çiftliklerde ucuz emek gücü olarak çalışması için zorlanması demek, daha sıkı yani verimli ve daha uzun süreler boyunca çalışmaya zorlanması, ayrıca hakları, hukuki statüsü ve işiyle ilgili seçenekleri konusunda kısıtlanmış olması demektir.⁷⁰ Katılım sürecinin son bir gereği siyasi yapıların devletlerarası sisteme eklenmesidir. Bir siyasi yapının bu tür bir dönüşümü ya kendisini devletlerarası sistem içerisindeki devletlere kendiliğinden dönüştürmesi, ya yerini buna hazır yeni bir devlet tarafından doldurulması ya da merkez devletler tarafından yutulması şeklinde gerçekleşebilir. Son tahlilde ortaya çıkan yeni devlet ne çok güçlü ne de çok zayıf olmalıdır.⁷¹

Wallerstein’e göre Osmanlı İmparatorluğu başlangıçta bir dünya-impatorluktu. Avrupa ile savaşmakta ve lüks mallara dayanan bir ticareti sürdürmekteydi. Yani Avrupa dünya-ekonomisinin dışındaydı. Ancak zamanın bir anında bu dünya-ekonomi Osmanlı İmparatorluğunu kendi alanına dâhil etti. Bu andan itibaren Osmanlı bir dünya-impatorluk değil kapitalist dünya-ekonomi içerisinde konumlanmış devletlerden biri

⁶⁶ Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi*, Cilt 3, s. 167.

⁶⁷ A.e, s. 177-178.

⁶⁸ A.e, s. 192.

⁶⁹ A.e, s. 196-197.

⁷⁰ A.e, s. 202-203.

⁷¹ A.e, s. 219.

olacaktır. Osmanlı imparatorluğu zamanla çevreleşerek kapitalist dünya-ekonomisinin sermaye birikimi süreçlerinin baskısına uyumlu ekonomik bir birim haline gelmiştir.⁷² Bu noktada Wallerstein şu iki soruyu soruyor: Zamanın bir anında kapitalist dünya-ekonomisinin dışında olan, diğer bir anında dâhil edilmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğu için dahil olma zamanı nedir? Bu dahil olma hangi süreçler aracılığıyla gerçekleşmiştir?

Wallerstein Osmanlı İmparatorluğu'nun sisteme dâhil oluşunu bir tür kırılma olarak görüyor. "Bizim iddiamız 'katıldıktan' sonraki dönemde geleneksel olarak 'Osmanlı İmparatorluğu' denilen nesnenin, tarihi yayılma dönemindeki 'Osmanlı İmparatorluğu' denilen bütün ile aynı nesne olmadığıdır. Tarihin ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda, çözümlenmelerinde farklı parametreler gerektiren farklı toplumsal ilişkiler vardır. Osmanlı artık özerk bir dünya imparatorluğu değildir; kapitalist dünya ekonomisi çerçevesi içinde ve onun kısıtlamalarına uygun olarak hareket eden devletlerden biridir."⁷³ Kırılmanın tespiti içinse önce ekonomik durum açısından sonra siyasi formlar ve ideolojik inanç-sistemleri açısından tespitler yapılması gerekiyor. Yani kırılmanın ne zaman gerçekleştiğinin tespitinin öncelikle ekonomik arenada yapılması gerekiyor, çünkü bu adı üstünde bir dünya-ekonomidir.⁷⁴ Wallerstein'in 19. yüzyılda Osmanlı'nın dünya-ekonomi tarafından kapsandığına şüphesi yoktur.⁷⁵ Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'dan farklı olarak yarı çevre değil, çevre bölge olarak sisteme dahil olmuştur. Bunun nedeni ise, Osmanlı'nın askeri gücünün zayıflığı, coğrafi ve siyasi yapısıdır.

Osmanlı İmparatorluğu tarımın tımar sistemi ve şehirlerdeki zanaatların lonca teşkilatı aracılığıyla devlet tarafından denetim altında tutulduğu ve sermaye birikimine olanak tanımayan devletin, merkez kaç güçlerin ortaya çıkışına bu düzen aracılığıyla meydan vermediği bir politik/iktisadi işleyişi klasik dönemde tesis etmiştir. "İç denetimin başlıca amacı, tacirlerin ve zanaatkârların sınırsız birikim yapmalarına izin verilmeksizin, İstanbul ve diğer şehirlere yeterli yiyecek maddesi ve diğer gereksinimleri sağlayan bütünleşmiş bir ekonomi yaratmaktır. Bunun yanında, uzun mesafeli ya da uluslararası ticaret vardı, fakat bu ticaretin temelini lüks maddeler

⁷² Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review*, II, 3, 1979, s. 389-98; s. 391.

⁷³ Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, sayı 23, Güz 1983, s. 41-54; s. 52.

⁷⁴ Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy", s. 392.

⁷⁵ *A.e*, s. 397-98.

oluşturuyordu.”⁷⁶ 16. yüzyıldaki gelişmeler bu sistemin kendini sürdürememesine yol açar: İspanyol gümüşünün Avrupa ve Osmanlı ekonomisini istilas ve yine bu dönemde görülen nüfus patlaması. “Nüfus artışı devlet kurumlarının daha büyük miktarda hububat talep etmelerine yol açtı. Aynı zamanda Avrupa’daki fiyat enflasyonu kaçak mal ticaretini körükledi ve dolayısıyla iç fiyatların yükselmesine neden oldu. Bu gelişmeler devlet gelirlerinin yetersiz hale gelmesi ve Osmanlı devletinin geleneksel ‘yeniden dağıtım’ işlevinin tehdit edilmesi demektir.” Bu durum karşısında devlet iki politika izledi: birincisi iltizamın geleneksel tarım vergisini de kapsayacak şekilde genişletilmesi ve yabancı tüccarlara verilen kapitülasyonların arttırılması. Her iki politika da İmparatorluk içindeki merkez dışı kuvvetlerin gücünün artmasıyla sonuçlandı.⁷⁷ İltizam sistemi devletin ekonomi üzerindeki hâkimiyetinin zayıflamasına yol açtı. Ekonominin siyasetin bir işlevi olduğu klasik dönem imparatorluğunda bir dönüşüm gerçekleşmeye ve piyasanın işleyişine uygun hareket eden bir aktör olarak mültezim ortaya çıkar. Devletin siyasi ve ideolojik kaygılarından özerk bir şekilde hareket eden mültezim birikime dayanan bir düzenin taleplerine göre hareket etmeye başlar. Üreticilerden alınan vergilerin artırılması, küçük üreticinin borçlandırılarak elindeki toprağın kontrolünün tamamen mültezime geçmesi ve çiftliklerin oluşmasıyla köylünün sefilleşmesi söz konusu olur.

Bu durum, 17. yüzyıl dolaylarından Osmanlı İmparatorluğu’nun feodalleşmesi anlamına geliyordu. Devlet üretim ve ticaret üzerindeki denetimini kaybediyor ve üretim ve ticaret Avrupa pazarının taleplerine göre düzenleniyordu. Ürün örüntüsü de buna uygun olarak değişmeye ve taleplere uygun olarak yeni ürünler üretmeye başladı. Toprak sahiplerine verilen vergiler devlete verilenlerle aynı düzeye geldi. Bu da artık artı değer devlet dışında başka bir toplumsal gruba akmasıyla ve bu grubun güçlenmesiyle sonuçlandı.⁷⁸ Kapitülasyonlar da bu şartlarda, yani devletin zayıflaması sonucunda artık devletin verdiği imtiyazlar değil ödümler haline gelmişti. Avrupalı güçler artık Müslüman olmayan tebaayı bahane ederek Osmanlı iç işlerine daha fazla müdahale etme şansını yakaladı. Müslüman olmayan tebaanın elde ettiği vergi imtiyazları sayesinde 18. yüzyılda Osmanlı’nın ithalatı ilk defa ihracatını aşmıştı. Bu da

⁷⁶ Wallerstein, Decdeli ve Kasaba, “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci”, s. 43.

⁷⁷ A.e , s. 44.

⁷⁸ A.e , s. 44-46.

el zanaatlarının çöküşünü ve ödemeler dengesindeki bozulmayı, dolayısıyla uzun dönemde borçlu bir devlet haline gelişi işaret ediyordu.⁷⁹

Sonuç, üretim süreçlerinin dünya ekonomisi ile daha sıkı bütünleşmesi olmuştur. Hem üretim hem de ticarete devlet kontrolünün zayıflaması artı değere (ürüne) devletin tümüyle el koyamaması ve merkez kaç güçlerin ortaya çıkışı söz konusu olmuştur. Ayanların isyanları ile balkanlarda ve Ortadoğu’da görülen ayrılıkçı hareketler hem bu kontrol kaybının hem de Avrupa dünya ekonomisine daha fazla açılmanın sonuçlarıdır.⁸⁰ Devletin bu gelişmelere tepkisi merkeziyetçiliğini yeniden tesis etmek üzere bir dizi siyasi önlem almak oldu. Bu önlem ayan karşısında etkili olurken ayrılıkçı güçler karşısında etkisiz kalmıştır. Çünkü bu bölgeler Avrupa dünya ekonomisinin iş bölümü ağıyla bütünleşmiştir ve Avrupalı güçler bu bölgelerin özerk işleyişi yönünde Osmanlıya sürekli baskı yapmakta ve bu ayrılıkları doğrudan desteklemektedirler.⁸¹

Devlet merkezileşme aracılığıyla dünya ekonominin merkezine akan artığın bir bölümüne el koymayı amaçlamaktadır. Bu anlamda Tanzimat, devletin çevre konumunu meşrulaştırmasını ifade eder. “Bu bağlamda Hatt-ı Hümayun, devletin artık bağımlı olduğu bir sistemde artı’dan kendine düşen payı güvence altına almaya girişebileceği yasal bir çerçeve sağlıyordu.”⁸² Muhalefet (Yeni Osmanlılar) da bu konumdan pek rahatsız değilmiş gibidir. “Yeni Osmanlılar sadece bürokrasinin yeniden şekillenmesini amaçlamışlar ve hiçbir şekilde, Osmanlı devlet aygıtının var olan parametrelerini dönüştürmeye çalışmamışlardır.”⁸³

Wallerstein şuna dikkat çekiyor: Çevreleşmiş bir bölgedeki devlet merkez devletlere göre hem içsel hem dışsal olarak zayıf bir devlettir. Ancak diğer taraftan bir dünya-ımparatorluğuyla karşılaştırıldığında bu daha etkin bir devlettir. Böylece dünya ekonomi için gerekli olan işlemleri kolaylaştırabilecektir. İttihat ve Terakkinin ulusal ekonomi ve ulusal burjuvazi yaratmaya yönelik politikaları da tam da bu etkin ama zayıf devletin yaratılmasına yol açmıştır. Wallerstein bu noktada bir başka konuya dikkat çekiyor. Osmanlı ekonomisi dünya ekonominin süreçleri tarafından belirlense de

⁷⁹ Wallerstein, Decdeli ve Kasaba, “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci”, s. 46.

⁸⁰ A.e , s. 47.

⁸¹ A.e , s. 47.

⁸² A.e , s. 48.

⁸³ A.e , s. 49.

sürekli bir ekonomik büyüme gerçekleşmekteydi. Zayıflayan devletti, imparatorluk değil.⁸⁴

2.1.1. Wallerstein’in Osmanlı İmparatorluğu Hakkındaki Görüşlerine Eleştiriler

Wallerstein’in Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki iddialarına, birçoğu DSA’yı Osmanlı İmparatorluğu’na “uygulayan” isimlerden olmak üzere çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Bunlar maddeler halinde kısaca şöyle aktarılabilir:

1. Osmanlı İmparatorluğu’nun sistemle bütünleşme tarihi 19. yüzyıl değildir. Bütünleşme tarihi 16. yüzyıla kadar geri çekilmelidir.⁸⁵
2. Bütünleşme bir bütün olarak gerçekleşmemiş, Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli bölgeleri hem zamansal olarak hem de bütünleşme tarzları açısından sisteme farklı bir şekilde dâhil olmuşlardır.⁸⁶
3. “Osmanlı imalat sanayisi, 19. Yüzyılda Avrupalı mamul malların istilasıyla çökmüştür” yönündeki iddia sorunludur. Kapanan fabrikalar, çökmekte olan loncalar anlatısı doğruluk payı içerse de yeni gelişmekte olan sektörler ve yeni teknikler göz ardı edilmektedir. Bu dönemde Osmanlı imalat sanayi yeniden yapılanma sürecine girmiş, ticaret ve imalat yeniden canlanmıştır. Lonca dışı faaliyetlerin göz önünde bulundurulmaması asıl gerçeğin gözden kaçmasına neden olmuştur.⁸⁷
4. DSA’nın en önemli iddialarından biri sisteme dâhil olan ve çevre bir bölge olarak konumlanan ülkede piyasaya yönelik üretim yapan büyük çiftliklerin kurulması ve köylülerin sefilleştirilmesi ile tek tip ürüne yönlendirilmiş bir tarımsal üretimin dayatılmasının söz konusu olmasıdır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda bazı bölgeler ve dönemler dışında bir bütün olarak bakıldığında, ne büyük ticari işletmelerin ne de tek bir üründe uzmanlaşmış tarımsal üretimin hakim özellikler olmadığı görülür.⁸⁸
5. Osmanlı İmparatorluğu’nun sisteme dâhil oluşundan itibaren yaşanan bütün iktisadi, siyasi vs. gelişmelerin sistemin özellikle iktisadi mantığına

⁸⁴ Wallerstein, Decdeli ve Kasaba,, “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci”,s. 51.

⁸⁵ Ebubekir Ceylan, “Dünya-sistem Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları”, **TALİD** 1 (1) 2003, s. 81-94; s. 83 ve M. Asım Karaömerlioğlu, s. 91.

⁸⁶ Ceylan, s. 83 ve Karaömerlioğlu, s. 91.

⁸⁷ **A.e** , s. 84-85.

⁸⁸ **A.e** , s. 90

dayatıldığı yönündeki iddia da eleştirilmektedir. Örneğin demiryollarının ticari kaygılar esas alınarak dünya-ekonominin mantığı uyarınca yapıldığı iddiasına karşı farklı motivasyonların bu demiryolu yapımını yönlendirdiği ileri sürülebilmektedir. Demiryollarının yapımında siyasi, askeri, sembolik gibi içsel gerekçeler sistemin dışsal dayatmaları kadar etkili olmuştur.⁸⁹ Böyle düşünmeye başlandığında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kimi toplumsal siyasi aktörlerin sisteme dâhil olunurken gösterdiği direnişin de analize dâhil edilmesini gerektireceği açıktır. Böylece DSA'nın tek yönlü açıklama tarzı da eleştirilmiş olacaktır.⁹⁰

Anlaşılabileceği gibi DSA'ya getirilen eleştiriler farklı konulara odaklanmaktadır. Bunlar DSA'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkında verdiği bilgilerin bazılarının ampirik olarak doğrulanamayacağını iddia ettiği gibi Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir coğrafyayı kapsayan bir ülkenin farklı dahil olma biçimlerini içerebileceği ve DSA'da pek dikkat çekilmeyen direniş faktörlerinin göz önüne alınması gibi yaklaşım farklılıklarını da içermektedir. Getirilen eleştiriler DSA'nın güvenilirliğine gölge düşürecek niteliktedir. Bu eleştiriler göz önüne alındığında DSA'nın Türkiye'de neden gözden düştüğü anlaşılabilir olmaktadır.

2.2. DSA'nın Osmanlı Devletine Uyarlanması:

Çalışmanın bu kısmında üç akademisyenin çalışmalarına odaklanılacaktır: Huricihan İslamoğlu, Çağlar Keyder ve Reşat Kasaba. Bu üç isim diğerlerinden farklı olarak daha uzun süre DSA kapsamında eserler vermişlerdir. Diğer isimler ancak bir veya birkaç makale veya bir kitap aracılığıyla konuya dahil olmuş ve, ya başından itibaren DSA'ya oldukça eleştirel yaklaşmış ya da çok kısa süre içerisinde DSA'ya olan ilgisini kaybetmişlerdir. Daha çok kendi araştırmalarına dayanarak farklı sorunsallara bağlanmışlardır. Bu kısımda ele alınacak üç isim ise uzun bir süre DSA kapsamında çalıştığı gibi bu konudaki çalışmalarının sayısı da belirgin bir şekilde fazladır. Ayrıca bu üç isim zamanla DSA'ya eleştirel bir mesafe almakla birlikte ondan tamamen vazgeçmemektedirler. Yine de hem yeni ampirik veriler (bulgular) ışığında hem de farklı sorunsallara bağlı farklı açıklama modelleri (teoriler) ile karşılaşmanın sonucunda

⁸⁹ Karaömerlioğlu, s. 92.

⁹⁰ A.e , s. 93.

çalışmalarında yeni yönelimler söz konusu olabilmektedir. Ancak geldikleri son noktada DSA belli oranda bir açıklayıcı çerçeve olarak çalışmalarında varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Çalışmanın bu kısmında bahsi geçen üç akademisyenin eserlerine odaklanırken daha çok neden DSA'dan uzaklaştıkları ve bunun nasıl gerekçelendirilebileceği üzerinde durulacaktır. Osmanlı İmparatorluğu konusunda detaylı analizlerine yer verilmeyecek, temel meseleyi ilgilendirdiği oranda, bu konulara değinilecektir. Ayrıca şunun altı çizilmelidir ki, burada çalışmaları ele alınacak her yazar DSA hakkında doğrudan eleştirel bir muhasebede bulunmuş değildir. İslamoğlu DSA karşısındaki tavrını açıkça beyan etmekle birlikte, Keyder ve özellikle Kasaba daha çok sessiz bir ayrılış gerçekleştirmişlerdir.

2.2.1. Huricihan İslamoğlu: Oryantalizm Eleştirisi

İslamoğlu bu bölümde ele alınacak isimler arasında DSA'ya ilk ve erken bir eleştiriyi getiren akademisyendir. Yaptığı eleştiri özetle şöyle ifade edilebilir: DSA oryantalizme yönelik bütün eleştirel dikkatine rağmen, oryantalizmin yol açtığı teorik ve metodolojik sorunlardan tam anlamıyla kurtulamıyor.

İslamoğlu'nun Keyder ile beraber yazdıkları daha önce bahsi geçen makale⁹¹ DSA'yı Osmanlı İmparatorluğu'na uygulayan ilk deneme olarak ortaya çıkar. Bu çalışmada yazarlar, DSA'ya benzer bir biçimde, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki oryantalist ve modernleşme kuramına dayanan çalışmaları eleştirmekle işe başlarlar. "Tarihin, 'altınçağ'dan gerilemeye, sonra Batı modeline göre biçimlenmeye uzanan tek çizgili bir ilerleme olarak sunuluşu, Osmanlı toplumunun belirli bir dünya görüşüyle analizinden kaynaklanır. Yakın Doğu toplumu 'idea'sının tartışmasız benimsenmesi bu görüşe belirgin özelliğini verir."⁹² Buna göre, Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesi tamamen bu toplumun dayandığı kültürün bir tür gerilemesinden kaynaklanır. Yazarlara göre ise Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağı olan 16. yüzyılla, çözülme dağılma dönemi olan 19. yüzyılın bu tür anlaşılış biçimleri hem imparatorluğun "altınçağı"nda toplumsal formasyonun sahip olduğu potansiyel çelişkileri görmez, hem de dış etkinin

⁹¹ Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı?: Bir Öneri", içinde Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İstanbul: İletişim, 2013 (ikinci baskı; ilk baskı 1983) s. 193-27

⁹² İslamoğlu ve Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri", s. 195.

(Avrupa’da kapitalizmin doğuşunun ve yayılışının) bu çelişkileri artırıcı ve toplumsal formasyonu çözücü etkisinin hakkını veremez. Bunun yerine 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun çözülüşü çevreleşme kavramıyla açıklanmalı, toplumsal formasyondaki değişim ise bahsi geçen çevreleşme sonucu ortaya çıkan etkilere bağlanmalıdır.⁹³

Yazarlar bu yeni bakış açısıyla 16. yüzyıl ve sonrası için Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gelişmeleri özetleyen bir taslak sunmaktadırlar. Buna göre, tımar ve lonca sistemi aracılığıyla üretimi kontrol eden ve sermaye birikimi ve dolayısıyla merkezkaç güçlerin oluşumunu 16. yüzyıla kadar engelleyebilen ve dini bir ideolojiyle bu düzeni meşrulaştırabilen devlet, bu yüzyıldan itibaren, ticaret yollarının değişmesi, nüfus artışı ve enflasyon gibi nedenlerle artık aynı düzeni sürdürmez hale gelir. Bu üç etki de Avrupa’da ortaya çıkan kapitalist dünya-ekonomisinin yayılmasıyla bir şekilde ilgilidir. Klasik kurumların işlevini artık görememesi toplumsal formasyondaki temel çelişkiyi ortaya çıkarır. Yazarlara göre, ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı)’te temel çelişki egemen gruplar (merkezi bürokrasi içindeki ve bu gruplarla taşradaki tüccar, eşraf ve yerel yöneticiler) arasındadır. Bu guruplar arasındaki mücadeleler devleti daha da zayıflatar ve merkezkaç güçler Osmanlı İmparatorluğu’nun çevreleşmesinde aktif rol oynarlar. Özellikle pazara yönelik devletin kontrolünde olmayan meta üretiminin artışı bu noktada kritik bir rol oynar. Son tahlilde Osmanlı İmparatorluğu’nun mamul mal ithal eden, hammadde ihraç eden bir bölgeye dönüşmesini başlatan faktörlerden biri de bu olacaktır. Başka bir deyişle merkezkaç güçlerin oynadığı rol çevreleşmeyi belirleyecektir. Eşraf ve ayanın büyük çiftlikler kurması ve köylüyü bağımsız üretici olmaktan çıkarması⁹⁴ ile tüccarın ürünleri vergiden muaf olarak kaçak yollarla uluslararası piyasaya sürmesi çevreleşmeyi ortaya çıkaracaktır.⁹⁵ Osmanlı İmparatorluğu “öncelikle ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet eden çevreye özgü devlet biçimi” anlamında kolonyal bir devlete dönüşür.⁹⁶

⁹³ İslamoğlu ve Keyder, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri”, s. 200-201.

⁹⁴ Bu son iki iddia birçok Osmanlı tarihçisi ve bu çalışmada ele alınan yazarlar tarafından sonradan reddedilecektir. Buna göre Büyük çiftliklerin kurulması belirli bir yoğunluk kazanmamış ve çevreleşmeyi belirleyen en önemli etken olmamıştır. Ayrıca küçük çiftliklerin varlığı 19. Yüzyılda ve hatta Cumhuriyet tarihi süresince de tarımsal ilişkiyi belirleyen en önemli faktör olmayı sürdürmüştür. İleriki bölümlerde bu konulardaki atıflara değinilecektir.

⁹⁵ İslamoğlu ve Keyder, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri”, s. 200-220.

⁹⁶ A.e , s. 220.

Bu analiz birçok noktada Wallerstein'in Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazdıklarıyla uyuyor. Ancak dikkat çekici olan DSA'da bulunmayan bazı hususların bu makalede bulunmasıdır. Her şeyden önce makalede Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine dâhil oluş tarihi 16. yüzyıl olarak tespit edilir. İslamoğlu sonraki çalışmalarında da bu iddiayı vurgulamaya devam edecektir. Bu nokta İslamoğlu'nun DSA eleştirisinin önemli konularından biriyle de bağlantılı olacaktır.

DSA ile farklılık arz eden durum yalnızca dâhil oluş tarihine ilişkin değildir. Makale, modernleşme teorisine getirdiği eleştiri, kapitalist dünya-ekonomiye dâhil olan bir bölgenin artık tek başına bir analiz birimi olamayacağını vurgulaması ve dolayısıyla dâhil oluştan sonra siyasi yapıdaki gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin özerk bir sorunu olarak ele alınamayacağı üzerinde durması gibi DSA ile örtüşen sonuçları içerse de, 1960'lı yılların sonunda Türkiye'deki Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı konusundaki tartışmalarla da ilişkilidir. ATÜT kategorisi bu noktada devreye girer. DSA'da olmayan bu kategorinin bu makalede başat bir role sahip oluşu dikkat çekicidir. Çünkü DSA'da İmparatorluklar dünya-impatorluk şeklinde kategorileştirilerek birbirine benzeştirilirken ve aynı terimlerle açıklanabileceğini savunulurken, makalenin yazarları Osmanlı İmparatorluğu'nun ona benzeyen yapılardan (diğer impatorluklardan) farklılığını, özgün yanını vurgulamak için ATÜT kategorisini devreye sokmaktadırlar. İlginç olan her iki yazarın sonraki çalışmalarında ATÜT ifadesini kullanmayacak olmalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun özgünlüğü konusundaki iddialarının baki kalmasıdır.

İslamoğlu kısa bir süre sonra bahsi geçen makaledeki yaklaşımını eleştirecektir.⁹⁷ Özellikle ATÜT konusundaki ısrarının bir hata olduğunu kabul edecektir. Ancak oryantalizm eleştirisi ve Osmanlı'nın özgüllüğü konusundaki ısrarı devam edecektir. İslamoğlu bu makalesinde her şeyden önce “Doğu'nun Batı hegemonyasının dilinde yazılmasından şikâyet etmektedir. Bu bakış açısı “Doğu ile Batı tarihlerinin, özde bir ikilikten, bir karşıtlıktan kaynaklandığı görüşü” nü dile getirmektedir. Buna göre, “Batı değişime ve gelişmeye dayalı, dünya tarihinin ayrıcalıklı bir bölgesi olarak görülürken Doğu bu ayrıcalıktan yoksun, değişmeyen, gelişmeyen ve böylece ‘tarihsiz’ bir bölge olarak görüldü.” Bu bakış açısı Batı'nın

⁹⁷ Huricihan İnan [İslamoğlu], “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, **Toplum ve Bilim**, s. 23, Güz 1983, s. 9-39.

Doğu üzerindeki egemenliğini meşrulaştıran bir ideolojiye hizmet ettiği gibi, sosyal bilimlerde “tarih-dışı bir çözümlene anlayışı”nın yerleşmesine de yol açtı. Bu bağlamda ele alınan bir ‘tarihsel’ çözümlene ancak ideal tipleri karşılaştırmaktan ibaret kalmaktadır: Dinamik, akılcı, demokratik bir Batı’ya karşı durağan, akıldışı, otoriter bir Doğu”⁹⁸

İslamoğlu’na göre bu tür yaklaşımların (oryantalizm, ATÜT ve gelişmecilik literatürü) Osmanlı tarihi konusundaki tutumları kültürel özcülükleriyle ayırt edilebilir. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bütün gelişmeler İslam’ın birer tezahürü olarak görülebilir ve olumsuz bir içeriğe sahip olan İslam dininin Osmanlı İmparatorluğu’nun mukadder sonundan sorumlu olduğu ilan edilir. İslam dininin belirlediği Osmanlı İmparatorluğu belli yokluklarla maluldür: Sivil toplumun yokluğu, dolayısıyla devletin ağır basan niteliği ve bireyi yok sayan bir kurumsallaşma bugün İslam toplumlarındaki laik-ulusal dünya görüşünün, girişimcilik ruhu ve parlamenter demokrasinin yokluğunun müsebbibidir. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun yok oluşu da aynı yokluklardan kaynaklanır. Böylece sömürgecilik ve çeşitli vesilelerle İslam toplumlarına yapılan müdahaleler meşrulaştırılır. Çünkü Batı, bu müdahaleleri aracılığıyla Doğu’yu medenileştirmektedir.⁹⁹

Burada ilginç olan İslamoğlu’nun daha önceki makalesine de benzer bir eleştiri getiriyor olmasıdır. İslamoğlu, “ATÜT’ün kuramsal açıdan yetersiz, ampirik açıdan geçersiz olduğu açık bir biçimde kanıtlanmıştır” demektedir.¹⁰⁰ İslamoğlu daha önceki makalede ATÜT açıklamasına bağlı kalınarak yapılan hatayı şöyle özetler: “(...) İslamoğlu ve Keyder (...) devlete bir sınıf karakteri atfetmek eğilimindedirler. Böylelikle, Osmanlı toplumundaki temel sınıf çelişmesini devlet (ya da artığı çeken sınıf) ile artığı üreten köylü sınıfı arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla, devletin despotik niteliğinin bir özelliği ve topluma müdahalesinin tek aracı olarak, devletin vergi toplama işlevi olarak görürler ve böylece ATÜT betimlemesine bağlı kalırlar.” İslamoğlu artık, “devlet iktidarının temelini, artığın çekilmesi sürecinin dışında, iktidarın meşruluğunun temelini oluşturan siyasal-hukuki yapılara dayandığını

⁹⁸ [İslamoğlu], “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, s. 9-10.

⁹⁹ A.e , s. 11-20.

¹⁰⁰ A.e , s. 13.

savunmaktadır. İslamoğlu meşruiyet sorununu analiz ederek böylece Osmanlı'da “siyasal iktidarın mutlaklığını ve keyfilğini sorgulamayı amaçlamaktadır.”¹⁰¹

İslamoğlu oryantalist yaklaşımların artık eleştirilmeye başladığını ve alternatiflerinin gündeme geldiğini belirtiyor. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında yeni yaklaşımların amacını ise şöyle ifade ediyor: “Bu sorgulamanın özünde Osmanlı tarihini, Batı'nın kendi öz-tanım anlayışından kopararak dünya tarihindeki yerine oturtmak ve böylece bu tarihi sömürgeleştirmekten kurtarmak çabası yatmaktadır. Bu da Osmanlı tarihini yeniden yazmak anlamına gelir.”¹⁰² Bu çerçevede DSA yeni olanaklar sunmaktadır. Her şeyden önce DSA tarih-dışı ve ikilemleri görüşleri tartışmaya açmaktadır.

“Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel gelişmesini tek bir bütünsel dönüşümün bağlamında ele almayı öngörmektedir. Bu yönüyle dünya sistemi yaklaşımı farklı bölgelerdeki tarihsel gelişmeleri kültürel ya da jeo-politik öğelerce belirlenmiş ideal tipler ile açıklanabileceği görüşünü yadsımaktadır. Bunun yerine Osmanlı ve Batı Avrupa toplumlarının farklı gelişmelerini, 16. yüzyıldan sonra Osmanlı ülkesini de içine alarak genişleyen dünya kapitalist sisteminin ‘dalgalanan gerçekliği’ ile açıklamaktadır. Bu ‘içerilme’ olarak adlandırılan süreç Osmanlı yapılarının dünya ekonomik güçleri ile ilişkiye girmesi sonucu meydana gelen dönüşümleri betimlemektedir.”¹⁰³

Dolayısıyla önceki paradigmanın Osmanlı toplumuna atfettiği olumsuz özelliklerin bir çoğu kapitalist sisteme dâhil olmanın sonucu olarak görülebilir. Ayrıca DSA dâhil olmadan önceki toplumların tarihselliğini ve dolayısıyla iç dinamiklerini dikkate almaktadır.¹⁰⁴

İslamoğlu, bütün bu olumlu özelliklerine rağmen DSA'yı birbirini tamamlayan iki yönlü bir hata yapmakla suçlamaktadır. Birinci hata, DSA'nın ekonomist olması ve devlet, akrabalık ilişkileri, din ve hukuk gibi ekonomi-dışı yapıları göz önüne almamasıdır. İkinci hata ise, Osmanlı gibi, sisteme çevre bölge olarak katılan bölgelerin “merkezden kaynaklanan yeni koşulları edilgen bir biçimde kabullendiği varsayımdır (tek yanlılık). Dolayısıyla DSA çevre bölgelerin içsel işleyişini hem sisteme dâhil olmadan öncesi, hem de sonrası için açıklayamamaktadır.”¹⁰⁵ Ancak getirdiği eleştiriye

¹⁰¹ [İslamoğlu], “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, s. 14, dipnot 14.

¹⁰² **A.e**, s. 10.

¹⁰³ **A.e**, s. 11.

¹⁰⁴ **A.e**, s. 20-24.

¹⁰⁵ **A.e**, s. 25.

rağmen İslamoğlu bir uyarıda bulunmaktan kendini alamaz. Özgüllükleri vurgulamak “bölgesel tarihlere özgü dar görüşlülük, ya da gelişme sürecinin ‘özcü’ açıklamalarına bir dönüş olarak anlaşılmamalıdır.” Asıl vurgulanması gereken içerilme sürecinin çift yönlülüğünün farkına varmak, dolayısıyla içerilen bölgenin özgül yapılarının çevreleşme sürecini belirleme kapasitesini (böylece oluşan karmaşık bütünü) tespit etmektir.¹⁰⁶ Böyle bakıldığında Osmanlı bütünleşmesinin sanıldığı kadar kolay olmadığı ve hatta sistemin pürüzsüz işleminin önüne engel bile çıkardığı tespit edilebilir.¹⁰⁷

İşte bu noktada İslamoğlu ATÜT’e getirdiği eleştirinin bir benzerini DSA’ya da getirmektedir. İslamoğlu’na göre ATÜT gibi DSA da çevreleşen bir bölge olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihsel sürekliliğini ve özgül yapılarını dikkate almakta başarısızdır.¹⁰⁸

Anlaşılabileceği gibi İslamoğlu Osmanlı tarihi konusundaki analizlerin yalnızca ampirik veriler konusundaki hatalarından söz etmemektedir, daha fazla önem verdiği ise bu ampirik verilere yaklaşım biçimleri konusundaki hatalardır. Bu yaklaşım biçimleri, Batı’nın Doğu üzerindeki egemenliğini meşrulaştırmaya hizmet etmektedir:

“Vurgulamak istediğim Osmanlı ve onun gibi Batı karşısında yenik düşmüş bölgelerin sırf askeri, iktisadi, siyasi düzlemlerde olmadığı ve yenilginin aynı zamanda Batı’nın kavram dünyası tarafından içerilmek anlamına geldiğidir. Bu kavram dünyasının merkezinde Avrupa’nın dünya tarihindeki egemenlik konumunu tanımlayan ve bu egemenliği meşrulaştırmaya yönelik bir söylem bulunmaktadır.”¹⁰⁹

Bu söylem biçimi ilginç biçimde bu söyleme karşı çıkanlar tarafından da yeniden üretilmektedir. Batı’da var olan niteliklerin “aslında bizde de var” olduğunu söyleyen İslami liberalizm ve laik/ulusalcı dünya görüşleri aslında bu söylemin tuzağına düşmektedirler. Bunlar Avrupa’ya üstünlük sağlayan bu söylemi kabul ettiklerinde Batı-dışına biçilen figüranlık rolünü de kabul etmiş olurlar.¹¹⁰

İslamoğlu farklılıklara/özgüllüklere dikkat çekmekle kalmıyor, Batı’nın üstünlüğünü içeren tezlere de eleştiriler getiriyor. Özellikle de bu üstünlüğün kültürel

¹⁰⁶ [İslamoğlu], “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, s. 26.

¹⁰⁷ **A.e**, s. 32.

¹⁰⁸ **A.e**, s. 37.

¹⁰⁹ Huricihan İslamoğlu, “Açılış”, **Neden Avrupa Tarihi?**, der., Huricihan İslamoğlu, İstanbul: İletişim, çev. S. Coşar, Ö. Gökmen, Y. Kırgöz, 2014 (ikinci baskı)s. 9-23; s. 10

¹¹⁰ İslamoğlu, “Açılış”, s. 11-13.

bir özden kaynaklandığını öne süren tezler yanıltıcıdır ona göre. Bunun yerine “içinde yaşadığımız dünyanın ortaya çıkışında arızilik ögesinin (...) vurgulanması” gerekir. Diğer taraftan bu farklı dünyaları bir araya getiren ve İslamoğlu’nun “bütünsel tarih” dediği yaklaşımı gerekli kılan kapitalizmin evrensel bir olgu olarak ortaya çıkışını da göz ardı etmemek gerekir.

“Burada dikkat çekmek istediğim nokta kapitalizmin evrensel bir olgu olarak tanımlanıp gelişmesinde arızilik ögesine ağırlık verildiğinde kapitalizmin ilk ortaya çıkmış olduğu bölgelerin (önce İngiltere sonra Batı Avrupa) bu bağlamda imtiyazlı oldukları söylenemez. Başka bir deyişle, ‘ortaya çıkış’ meselesi ikincil bir meseledir. Asıl mesele Avrupa ve Avrupa-dışı bölgelerde kapitalist kurumların gelişme süreçlerinin kendisidir. Başarı ve başarısızlığı belirleyen, kapitalist kurumların, biçimlerin önce nerede ortaya çıktığı değil, bu süreçlerdir.”¹¹¹

Anlaşılabileceği gibi İslamoğlu DSA’yı da eleştirisine konu ediyor ancak onun açtığı yoldan çeşitli revizyonlarla ilerlemeye devam ediyor. DSA’nın kültürelciliğe getirdiği eleştiri ve modern dünya-sistemin dünyayı tek bir inceleme birimi haline getirdiğine yönelik vurgusu İslamoğlu için de kabul edilebilirdir. Ancak karşılıklılık ve özgüllüğün yanı sıra siyasal boyutun dâhil edildiği bir analiz biçimine yönelik bir ilgi kaymasının gerekliliğine de dikkat çekmektedir. Bu nedenle İslamoğlu Osmanlı İmparatorluğu’na benzer yapılara da, bir karşılaştırma ögesi olarak dikkat çekmeye başlar.¹¹²

Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun sisteme dahil olmaya başladığı 16. yüzyıla daha fazla eğilme gerekliliği ortaya çıkmaya başlar. İslamoğlu daha yeni çalışmalarında 15-16. yüzyılları Osmanlı İmparatorluğu’nun erken modernlik yüzyılları, 19. yüzyılı ise modernlik yüzyılı olarak tanımlar. Böylece eskinin yeniyle iç içe geçişine yönelik vurgusunu kavramsal olduğu kadar ampirik olarak da göstermek ister. Bunu yapmakla İslamoğlu DSA’dan farkını daha bariz bir şekilde gösterebilecektir. İslamoğlu’nun yeni yaklaşımına göre, aynı anda hem sürekliliklerden hem de kesikliklerden (rupture) bahsetmek gerekir.¹¹³

¹¹¹ İslamoğlu, “Açılış”, s. 19.

¹¹² Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, “Introduction: Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire”, *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire*, der., Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, India: Routledge, 2009, s.1-20.

¹¹³ İslamoğlu ve Perdue, “Introduction: Shared Histories of Modernity”, s. 5-6.

İslamoğlu'nun analizine dâhil ettiği erken modernlik kavramı DSA'ya getirdiği eleştirinin ayrılmaz bir parçasıdır. İslamoğlu'nun erken modernlik hakkında verdiği tanım bunu bariz bir biçimde göstermektedir:

“Modernite, 16. yüzyıldan bu yana Avrasya'da yaşanan iktisadi (nüfus ve ticari faaliyette artışlar), siyasi ve toplumsal dönüşümlerin ortaya çıkardıkları kurumsal dönüşüm süreçlerine işaret eder. Modernite bu anlamda, 16. Yüzyıldan bu yana önce monarşi/imparatorluk yönetimlerinin, daha sonraları bürokratik ve bugüne gelindiğinde de ulus-ötesi ağların parçası olan uzman kurulların oluşturduğu yönetimlerin temsil ettikleri devlet ve egemenlik yapılarının hayata geçmelerini sağlayan kurum ve kurulların toplumsal gerçekliği biçimleme süreçlerini tanımlamaktadır. Toplumsal gerçekliğin kurumlar aracılığıyla sürekli biçimlenme süreçleri, toplumda yer alan farklı çıkarların karşı karşıya geldikleri, eski ile yeninin çatıştığı ve yeninin eskinin izlerini taşıdığı siyasi mücadele ortamlarıdır.”¹¹⁴

Anlaşılabileceği gibi, bu erken modernlik kavramı kabul edilirse, modernliği artık Batı-dışı toplumların 19. yüzyılda maruz kaldıkları kurumsal dönüşümlerin sonucu olarak görmek mümkün olmayacaktır. Modernlik 16. yüzyılda başlar ve Batı-dışı toplumlar, modern kurumsallaşmalarını hem kendi toplumları içindeki hem de dışındaki aktörlerin bir tür çatışmalı ilişkisi içinde üretir ve sürdürürler. Başka bir deyişle dışsal zorlama ve etkilerin yanında modernlik bir ölçüde içsel ilişkilerin şekil verdiği bir süreçtir. Dolayısıyla süreklilik en az kesiklikler kadar belirleyicidir: “Böyle olunca da modern dönüşümün toplumları kendi geçmişlerinden, toplumlarından ‘yabancılaştırması’ söz konusu değildir; bu farklı toplumlar ve onların geçmişi de modern dönüşüm dokusunun parçalarıdır.”¹¹⁵

İslamoğlu'nun erken modernlik kavramında dikkat çeken sadece süreklilik vurgusu değildir. Siyasetin belirleyiciliğine yönelik artık kesinleşmiş bir vurgu kayması vardır. Dikkat edilirse, İslamoğlu modernliği bir takım kurumsal dönüşüm süreçleri olarak anlıyor ve bu kurumsal dönüşümlerin bir şekilde modern devletin doğuşu, oluşumu ve küresel bir biçime doğru evrilmesiyle ilgili olduğunu ifade ediyor. İslamoğlu'nun kendi terimleriyle “modernite tanımı, 16. yüzyıldan bu yana gündemde olan devlet oluşum süreçleri ile örtüşmektedir.”¹¹⁶ Devletin ve dolayısıyla siyasetin ön

¹¹⁴ Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010 (ikinci baskı), s. 21-22.

¹¹⁵ A.e , s. 22.

¹¹⁶ A.e , s. 22.

plana çıkartılması toplumsal aktörlerin ön plana çıkartılması anlamını da taşıyor. Öyleyse dünyanın farklı bölgelerinde bu kurumsal dönüşüm süreçleri gerçekleşirken her bölgede farklı biçimlenmesinin nedeni değişmez kültürel özlerden kaynaklanmıyor. Farklılıkların nedenini “farklı kurumların biçimlenme süreçlerinde yer alan siyasi süreçlerde” aramak gerekiyor. “Örneğin herhangi bir toplumda özel mülkiyetin ne türlü biçimleneceğini belirleyen, o toplumda özel mülkiyetin oluşum sürecindeki farklı aktörlerin alacağı tavırlar ve bu tavırlarla başka aktörlerin tutumları arasında ortaya çıkan çelişkiler ve bu çelişkilerin çeşitli şekillerde uzlaştırılma süreçlerini içeren siyasetlerdir.”¹¹⁷ Anlaşıyor ki iktisadi faktörlerin toplumların yapıları üzerindeki etkileri bu “siyasi mücadelenin cereyan ettiği ve sürekli biçimlediği alanlar” olan kurumlar tarafından belirleniyor.¹¹⁸

İslamoğlu'nun DSA'ya getirdiği temel eleştiri bu noktada aydınlığa kavuşuyor artık. Bu eleştiri “bu yaklaşımın iktisat ve piyasa mantığı çerçevesinde hareket ederek, iktisadi öğelerin ve piyasaların farklı bölgelerde nasıl biçimlendiğini ve ne sonuçlar verdiğini büyük ölçüde tayin eden siyasi boyutu göz ardı etmesi üzerinde odaklanmaktadır.” Siyasetin odağı olan devlet, DSA'da piyasa mantığına tabi kılınmıştır. Böylece şarkiyatçılığın ve modernleşme yaklaşımlarının kültürel kaderciliğinin yerine DSA “yapısal olarak algılanan piyasa kaderciliğini geçirmektedir. Buna göre, “farklı bölgelerdeki toplum ve devlet yapıları, merkezi Avrupa'da şekillenen ve tüm dünyayı kapsayan ticaretin ve onun öngördüğü işbölümünün gereksinmelerine tabi kılınmıştır.” Böylece çevreleşen bölgelerin “çevreleşme tarihinin dışında bir tarihi ve dönüşüm çizgileri olmadığı” ima edilir. İslamoğlu bu edilginleştirilmiş tarihsel anlatıya karşı çıkıyor.¹¹⁹ Hâlbuki bu çevreleşmiş bölgeler “kendi iç dinamikleri tarafından biçimlenen özgül gelişme çizgilerine sahiptirler”.¹²⁰ Öyleyse, “Toplumların kaderlerinin belirlenmesinde siyasetin, yani farklı kesimlerin kendi yaşam koşullarını değiştirmek için verdikleri mücadeleleri göz önünde bulundurmamak gerekiyor.”¹²¹

İslamoğlu'nun tezini uyguladığı alan Osmanlı İmparatorluğu'dur. Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisi “piyasa aktörlerinin ihtiyaçları

¹¹⁷ A.e, s. 23.

¹¹⁸ A.e, s.23-24.

¹¹⁹ A.e, s. 59.

¹²⁰ A.e, s. 60.

¹²¹ A.e, s..62.

doğrultusunda” gerçekleşmez, ticaretin ve üretimin koşulları “egemen iktidar ilişkilerinin niteliği tarafından belirlenir. Osmanlı İmparatorluğu kapitalist dünya ekonomisine katıldığında durum bu açıdan değişmemiştir, yani İmparatorluk “Avrupa’dan gelen ticaret sinyallerine tabi” olmamıştır. Siyasi irade iktisadi dinamikler üzerindeki belirleyiciliğini sürdürmüştür. “Dünya sistemi yaklaşımının en zayıf yönü, Avrupa merkezli dünya ekonomisine affettiği, piyasa mantığı ile bu yapıyı yönlendiren siyasi mantığı bağdaştıramamış olmasıdır.” Başka bir deyişle, politikanın iktisat üzerindeki etkisini Avrupa bağlamında kabul eden DSA, çevreleşen bölgelerdeki siyasi iradeyi saf iktisadi mantığın gereklerine tabi hale getirmiştir.¹²² DSA’da “Avrupa yani Batı, hem iktisadi gelişmenin hem de siyasi iradenin imtiyazlı bir alanı olarak karşımıza çıkmakta ve Doğu ve ‘çevre’ tabiiyetin alanı olarak tanımlanmaktadır.” Böylece “modernleşme ve Şarkiyatçılık söylemlerinde olduğu gibi, Doğu ve Batı bu kez ‘çevre’ ve ‘merkez’ olarak uzlaşmaları mümkün olmayan alanlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.”¹²³

İslamoğlu’nun çalışmalarının başından bu yana aynı izleği takip ettiğini söylemek mümkündür. DSA’yı esas alarak Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazmış olduğu makalede de, sonrasında bu makaleyi dahi eleştirdiği diğer yazılarında da Osmanlı tarihinin özgüllüklerine dikkat çekmekte, bu tarihin 16. yüzyıl ve sonrasındaki gelişmeleri yalnızca kapitalizm gibi dışsal etkilerle açıklamamakta, Osmanlı’nın özgüllüğünü belirtirken ve aynı zamanda bu özgüllüğün nedenini açıklarken siyasetin belirleyiciliğine başvurmaktadır. İlk makalesini yazdıktan kısa bir süre sonra eleştirmeye başladığı DSA ile münakaşası hiç bitmeyen İslamoğlu’nun DSA’yı bir anlamda içererek aşmak istediği anlaşılmaktadır. İslamoğlu DSA’yı belki de en güçlü olduğu yönlerinden eleştirmektedir. DSA, oryantalizme ve Avrupamerkezciliğe yönelik ciddi eleştiriler getirmiş ve bunu ortaya koyduğu metodolojiyle sağlamlaştırmıştır. Şarkiyatçılığın ve modernleşme yaklaşımlarının kültürelci açıklamalarına karşı kapitalist sistemin yapısal ilişkilerine dikkat çekmiş ve sistem içerisindeki bölgelerin karşılıklı ilişkilerine odaklanarak Avrupa merkeziliğe karşı bir panzehir sunmaya çalışmıştır. Ancak İslamoğlu görüldüğü gibi DSA’yı oryantalizmden ve Avrupamerkezcilikten tam anlamıyla kurtulamadığı gerekçesiyle eleştiriyor. Bu

¹²² A.e , s. 60.

¹²³ A.e , s. 61.

problemi aşmak için ise siyasetin belirleyiciliğini DSA'daki iktisadi belirleyiciliğin karşısına çıkartıyor. Ancak İslamoğlu kapitalizmin doğuşu, gelişmesi ve yayılmasıyla dünyayı nasıl birleştirdiği hakkındaki açıklama modeli açısından temel olarak DSA'ya olan borcunu korumaya devam ediyor. Bu nedenle İslamoğlu'nun DSA'yı bir tarafa bırakarak onun bir benzeri olan hazır bir paradigmaya başvurduğu söylenemez. O daha çok DSA'yı, problemleri yönlerini eleştirip revize ederek geliştiren bir akademisyen olarak ortaya çıkıyor. Sonuç olarak ortaya çıkan paradigmanın DSA'dan farklı bir forma sahip olduğu iddia edilebilir. Ancak bu durum zaten DSA'yı içererek aşmanın tanımına uygundur.

2.2.2. Çağlar Keyder: Marksizmden Liberalizme Geçiş

Keyder, İslamoğlu ile Kasaba'dan farklı olarak ilk çalışmalarında Marksizme olan siyasi angajmanını ön plana çıkarıyor. Özellikle ilk çalışmalarındaki Marksizmi doğrulama veya test etme konusundaki gayretleri siyasi angajmanını ele veriyor. Çalışmalarındaki politik vurgu yalnızca ilk dönemle sınırlı değil. Son dönem yazılarında da görülebiliyor.¹²⁴ Sözelimi ilk kitap çalışması olan *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye* kitabı aynı doğrultuda teorik tartışmaları bir şekilde Türkiye'deki politik tercihlerle ilişkilendiriyor ve çalışma neredeyse tamamen Marksizmin teori-pratik ilişkisine dayalı sorunsalının Türkiye'deki temellükünün eleştirisi üzerine oluyor.¹²⁵

Keyder ayrıca yine diğer iki isme göre teorik ve soyut/kavramsal tartışmalara çok daha fazla müdahil olduğu görüntüsünü veriyor. Keyder aynı zamanda DSA'yı esas almasına rağmen, daha geniş bir literatürden istifade ederek “bağımsız bir teorisyen” olduğu izlenimini bırakmaya çalışıyor. Ancak yine de İslamoğlu gibi azgelişmişlik sorunsalını inceliyor ve azgelişmişliği kültürel nedenlere bağlayanları eleştiriyor. Ona göre de azgelişmişlik kapitalizmin genişlemesiyle oluşan yapısal bir sonuçtur.

Keyder'in DSA ile olan ilişkisi sonraki çalışmalarında gittikçe gevşemeye başlayacaktır. Daha sonra değinileceği gibi bunun tam bir kopuş olarak değerlendirilmemesi gerekir. İslamoğlu'nun çalışmalarında olduğu gibi DSA hala

¹²⁴ Çağlar Keyder, “Anglo-Sakson Modeli Neden İstisnadır?”, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İstanbul: İletişim, 2013, s. 13-28; s. 27 (Makale ilk olarak 2007 yılında yayınlanmıştır).

¹²⁵ *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye* isimli kitap ilk olarak 1976 yılında yayınlanmıştır. Keyder'in ilk kitabıdır. Kitap sonradan *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (İletişim yayınları, 2013) isimli kitabın içinde (s. 97-190) yeniden yayınlanmıştır. Bu iki çalışma birlikte Keyder'in ilk dönem çalışmaları olarak ele alınacaktır. Sonraki çalışmalarında bu ilk çalışmalarındaki fikirlerindeki değişimler ilerleyen sayfalarda ele alınacaktır.

küresel gelişmeleri açıklamaya yarayan genel bir çerçeve olarak Keyder'in eserlerinde işlevseldir. Ancak çalışmalarında gittikçe farklı bir sorunsalın hâkim hale geldiğini söylemek gerekir. Bu sorunsal aslında ilk çalışmalarında da bulunmaktadır. Keyder, 1981'de yazmış olduğu bir makalede bu sorunsalı ortaya koyar. Bu çalışmada Keyder, emperyalizmin çevrede de-industrialisation yarattığı için sanayinin gelişmemesine yol açtığı yolundaki tezi reddeder. Çünkü çevrede kapitalizmi önceleyen proto-endüstrileşme yoktur. Böyle olmasında çevre bölgelerde Asya tipi toplumsal formasyonun varlığının etkisi söz konusudur. Proto-endüstrileşme Avrupa feodalizminin çelişkilerinden kaynaklanmıştır.¹²⁶ Keyder, ATÜT kavramlaştırmasını sonraki çalışmalarında kullanmayacaktır ancak bu kavramla kastettiği şeyi savunmaya devam edecektir. Kısaca Marx'ın kapitalist ülkelerin kapitalist olmayan ülkelere sömürgeci müdahalelerini onaylayan yaklaşımı Keyder için bir anahtar işlevi görür. Buna göre, çevre ülkelerin kapitalizme kendi iç çelişkileri neticesinde geçebilme olanakları hiç olmadığından, kapitalizmin bir şekilde yaygınlaşmış olmasını olumlu (ilerici) bir gelişme olarak okumak gerekir. Başka bir deyişle, kapitalizm buralardaki işbölümünü ve toplumsal düzeni bozmuş, böylelikle bu bölgelerin ilerlemesine/gelişmesine katkı sağlamıştır.¹²⁷ Keyder, Osmanlı İmparatorluğu'nu Çin'le karşılaştırdığı bir diğer erken dönem makalesinde bu yaklaşımını sürdürür. Her iki imparatorlukta da merkezi otoriteyle yerel güç odakları arasında bir mücadele vardır ve güç zaman zaman merkezi otoritenin zaman zaman da yerel otoritelerin eline geçer. Her iki imparatorlukta da temel toplumsal devinim bu iki otorite arasında gidip gelen gücün ele geçirilmesi mücadelesinden kaynaklanır. Bu devrevi devinimlere rağmen iki imparatorluğun da “kararlı bir durağanlığa mahkûm” oldukları kesindir. Ancak iki imparatorluk da feodalleşme eğilimlerinin yükseldiği dönemde kapitalizmle bütünleşmiş ve birer çevre bölge olarak sisteme dâhil olmuşlardır. Keyder bu noktada Marx'ın tezini yeniden gündeme getirir ve bu durumu bu tür imparatorlukların görüp görebilecekleri “tek toplumsal devrim” olarak tanımlar.¹²⁸

Keyder, İslamoğlu'ndan farklı olarak beraber yazdıkları ilk makalenin içeriğine daha fazla sahip çıkıyor görünmektedir. ATÜT kavramını kullanmasa da aynı makalede üzerinde durulan sınıfsal ilişkilerin tarihsel gelişmelerdeki açıklayıcılık payına verilen

¹²⁶ Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, s. 56-58.

¹²⁷ *A.e*, s. 59-60.

¹²⁸ *A.e*, s. 231-232.

önemi diğer çalışmalarında öne çıkarmayı sürdürür. Erken dönem çalışmalarından birinde DSA çerçevesinde çalışmalarını sürdürdüğünü ilan etse de ondan farklı bir yaklaşımı öne sürmeye başlar. Bu çalışmada ekonomiyle siyasetin özerk işleyişlerine dikkat çeker. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş aşamasındaki ekonomik yapıyı incelediği bu çalışmada “ekonomik yapının politik düzenlemelere bağımlı olarak değişmesinin gerekli olmadığını” ve politik bağımsızlığın zorunlu olarak ekonomik bağımsızlığı getirmediğini vurgular. Ancak sonraki dönemlerde dünyadaki gelişmelere uygun olarak iktisadın bir şekilde ulusal siyasetlere nasıl bağımlı hale geldiğine de dikkat çekecektir.¹²⁹ Başka bir çalışmasında “kapitalist gelişme sürecine baktığımız zaman tarihsel dinamiğin tek kaynağının sermaye birikimi olmadığını görürüz”¹³⁰ diyerek DSA’da sermayenin sistemin temel motoru olduğuna yönelik iddiasından uzaklaştığını daha açık bir şekilde belli etmeye başlar. Bunun yerine Keyder “Kapitalizmin beş yüz yıla yakın süreci içinde kalıcı çelişkilerinden biri, devlet kurucu kadrolarla ekonomik mantığı sürdüren sermaye sahipleri arasında olmuştur [...]”¹³¹ demek suretiyle DSA’dan farklı olarak tespit ettiği yönelimin altını çizer.

Keyder, bu iddialarını öne sürerken karşılaştırmalı toplumsal tarih çalışmalarından istifade etmesine rağmen ağırlıklı olarak Osmanlı/Türkiye tarihine yaslandığını ve bu tarihin “teorik konulardan pek çoğuna içerik kazandıran” bir tarih olduğunu belirtiyor.¹³² Başka bir deyişle evrensel bir teorinin uygulanma alanı olarak Türkiye’nin önemini belirtiyor. Bu yönüyle İslamoğlu’nun farklılık/özgüllük sorunsalından da bir ölçüde ayrılmış oluyor. Osmanlı/Türk tarihi Keyder’e göre de çeşitli özgüllükler içermektedir. Ancak bütün bu özgüllükler İslamoğlu’nda olduğundan farklı olarak son tahlilde evrensel/küresel bir açıklama modelini sorunsallaştırmayı gerektirmemektedir. Yine de DSA’yı bir parça dönüştürmek gerekecektir. Buna göre ülke içi gelişmeler dünya ekonomisi bağlamında belirlenir ve dünya ekonomisinin daralma ve genişleme dönemleri ülke içindeki farklı sınıfların ve statü gruplarının sonraki gelişmeleri ve dengeleri belirlemelerine olanak tanır.¹³³ Ancak bu demek değildir ki içerdeki oluşumlar tamamen dışsal etkenlerle belirlenmektedir: “dünya

¹²⁹ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993 (birinci basım 1982), s. x.

¹³⁰ Çağlar Keyder, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, İstanbul: Metis Yayınları, 2004 (ilk baskı 1993), s. 49.

¹³¹ Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, s. 12.

¹³² Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004 (10. Baskı; İngilizce ilk baskı 1987), s. 9.

¹³³ A.e , s. 11-13.

sistemi, ülke düzeyindeki sınıf mücadelesinin hangi bağlamda ve kısıtlar içinde süreceğini belirler. Yeni kısıtların ortaya çıktığı ve dışarıdaki gelişmelerin ülkeye uyarlanmasının gündeme geldiği dünya düzenindeki dönüm noktaları ile ülke içi güçler dengesindeki radikal değişimler birbiriyle çakışır.”¹³⁴ Osmanlı/Türkiye tarihini sınıflar (devlet sınıfı ile burjuvazi) arasındaki ilişkiler ve mücadeleler tarihi üzerinden okuyan Keyder burada ele alınacak diğer yazarlardan farklı olarak bu tarihi, cumhuriyetin geç dönemlerine kadar getirir.

Keyder’in Marx’tan devraldığı temel sorunsalını sonraki dönem çalışmalarında da işleyecektir. Bu kez Bizans ile Osmanlı’yı karşılaştıran Keyder her ki toplumsal düzenin de durağanlığını ve ancak dışarıdan müdahaleyle farklı bir düzene geçebileceği yolundaki iddiasını sürdürür.¹³⁵ Keyder’e göre “Kapitalizmle bütünleşme olmasa bu manüfaktörlerin sanayinin gelişmesi için gerekli birikimi yaratacağı ileri sürülemez.” Çevredeki sanayi üretimi, sistemi kapitalist bir iktisadi gelişmeye doğru yöneltebilecek kapasitede olmadığı gibi, mevcut siyasi düzen sermaye birikimine imkân tanımıyordu. Dolayısıyla kendi haline bırakıldığında Osmanlı iktisadi düzeninin kapitalist bir gelişme gösterme olanağı yoktu.¹³⁶ Burada ilginç olan Osmanlı’da kapitalizmin kendiliğinden oluşmamış olmasına ya da geç gelişmesine Keyder’in hayıflanıyor gibi gözükmesidir. Keyder’in gayrimüslim burjuvazinin Osmanlı siyasi ve toplumsal sistemiyle bütünleşmemiş olmasını kaçırılmış bir fırsat olarak görmesi bu noktada bir kanıt sunabilir.¹³⁷

Daha sonraki çalışmasında kendisi için kapitalizmin gelişmiş olup olmamasının neden bu kadar önemli olduğunu Keyder izah edecektir. Ancak bu izah girişimi Keyder’in fikirlerinde daha radikal diyebileceğimiz bir dönüşümü de içerecektir. *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* isimli kitabında Keyder’in fikirlerindeki kopuşu rahatça görebiliriz. Ancak ilginç olan burada ortaya koyduğu fikirlerin yukarıda söz edildiği gibi eski çalışmalarıyla belirli bir sürekliliği de içermesidir. Keyder DSA’dan uzaklaştıkça sanki başından bu yana sahip olduğu sorunsalı daha açık bir şekilde ifade ediyor gibidir.

¹³⁴ A.e , s. 13.

¹³⁵ A.e , s. 17

¹³⁶ A.e , s. 48-49.

¹³⁷ A.e, s. 11

Keyder bu kitabına dünya-sistemin yeni bir aşamaya girdiğini ifade ederek başlıyor.¹³⁸ Keyder daha önce de ifade edildiği gibi kapitalist sistemin temel çelişkilerinden birinin “devlet kurucu politik kadrolarla ekonomik mantığı sürdüren sermaye sahipleri arasındaki” mücadele olduğunu iddia eder. “19. yüzyıl genellikle ekonomik muhasebenin öne çıktığı, politik kadroların ekonomik oluşumlara ancak tepki gösterebildiği bir dönem iken, Birinci Dünya Savaşı bu duruma son verir. Devlet kurucu politik kadrolar 1920’lerden 1970’lere kadar kendi mantıklarını ekonomiye empoze etmeye başlarlar. 1945 sonrasında Amerikan hegemonyası “bu devlet kadrolarının projelerini sürdürebilecekleri bir dünya düzeni” kurar. “Böylece gerek ekonominin gerekse politikanın esas birimleri ulusal devletler olarak kaldı.”¹³⁹ Keyder’e göre bu dönemde kalkınmacı (aynı zamanda modernleşmeci ve milliyetçi) devletler ekonomik sınırlarını kontrol etmekte ve refahı sağlamada pazar dışı mekanizmaları zorlamak suretiyle başarılı olabilmişlerdir. 1970’lerde bu düzende bir değişiklik oldu ve “kapitalist sistemin kendi kurallarına göre (...) işleyebileceği” bir düzen ortaya çıktı. Artık devlet kurucu kadrolar sermayeye alternatif bir mantığı savunabilecek durumda değildiler. Bu kadrolar, işlevini kaybeden devletin yerine, sermaye ihtiyaçlarına daha doğrudan karşılık verebilecek örgütlenme arayışlarına girdiler. Devlet oluşturucu kadrolar zaman ilerledikçe statülerini kaybetmeye başladılar.¹⁴⁰ Kapitalist sistem böylece sermaye gruplarının elinde küreselleşmeye başlar:

“Şimdiye kadar dünya kapitalist sistemi yaygın ve sınır dinlemeyen bir dünya ekonomisi ve birbirinden bağımsız siyasi iktidarların ürünü olan devletlerin oluşturduğu bir politik düzeyin eklemlenmesi olarak düşünülebilirdi. Sınır dinlememesine rağmen dünya ekonomisi siyasi kerte içinde somutlaşıyor, devlet yapıları tarafından şekilleniyordu (...). Şimdilerde ise dünya kapitalizmi ulusal kapitalizmlerin toplamı olmaktan çıkıyor, gerçekten bütün dünyada birden karar veren, her ülkeyi potansiyel üretim alanı ve Pazar olarak gören, kendi hareketliliğine engel tanımayan şirketlerin oluşturduğu bir sisteme dönüşüyor. Artık uluslararası değil, küresel.”¹⁴¹

Kısacası devletler artık ulusal kapitalizmi yönetmiyor. Kapitalizm devletin kontrollünden çıktıkça, onu yönetebilme imkanı daraldıkça, yatırım ve üretim kararlarının piyasa güçlerine bırakılması fikri hâkim hale geliyor. Bundan böyle dünya

¹³⁸ Keyder, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, s. 14.

¹³⁹ *A.e*, s. 12.

¹⁴⁰ *A.e*, s. 13.

¹⁴¹ *A.e*, s. 13-14.

piyاسasında belirlenen fiyatlara uygun üretim yapamayanlar bu işten vazgeçmelidirler. Artık devletler de alacakları kararlarda (bunlar saf siyasi kararlar olsa da) piyasanın isteklerine uygun davranmalılar. Büyük şirketlerin kendi ülkelerinde yatırım yapmalarını sağlayacak koşulları yaratmalıdırlar. Böylece de nüfuslarının daha büyük bir kısmının dünya üretimine katılmasını sağlamalıdırlar.¹⁴²

Bu noktada Marksist bir teorisyen olarak Keyder'den beklenen, dünya-sistemin yeni evresinin Marksist bir eleştirisini sunması olabilirdi ya da en azından yeni sömürü mekanizmaları konusunda uyarılarda bulunması beklenebilirdi. Ancak Keyder böyle yapmayacak ve kapitalist sistemin yeni evresine Türkiye'nin nasıl adapte olması gerektiğini ve özellikle burjuvazinin ve yeni elitlerin bu noktada üstlerine düşen görevin ne olduğunu araştırmayı deneyecektir. Örneğin Keyder Türkiye'nin ucuz işgücü yaratmaktansa (ki bunun şu noktada pek olanaklı olmadığını düşünür) kalifiye işgücü yaratarak teknoloji ve düşünsel girdisi daha yüksek sektörleri hedeflemesi gerektiğini söyler. Devlet de “kişisel girişimin ve düşünce özerkliğinin faziletine” inanan bir eğitimi esas almalıdır.¹⁴³ *İstanbul'u Satmak* isimli makalesinde de kapitalizme entegre olmanın koşullarını ve faydalarını anlatmaya devam eder: Ona göre, “önce yeni sistemin mantığını irdeleyip sonra da yaptığımız analiz doğrultusunda girişimde bulunmazsak”¹⁴⁴ Türkiye geri kalacaktır. Keyder bu makalede dünyanın sermayenin mantığına teslim olduğunu ve global sermayenin beğenmediği yerlere yatırım yapmayarak durağanlığa ve dışlamaya mahkum edeceği noktada uyarıda bulunuyor. Öyleyse, “sermayeye gerekli hizmetleri veren şehirlerin” öne çıktığı bu dönemde İstanbul coğrafi ve tarihi avantajlarını arkasına alarak, insiyatif almalı ve sermayeyi çekecek gerekleri yerine getirmelidir. Bunu da şehrin hâkim güçleri ve yöneticileri yapacaktır. Keyder böylece önce İstanbul'un sonra da diğer şehirlerin ve bütün olarak Türkiye'nin ulusal kalkınmacılık döneminde yarım kalan modernleşmesini tamamlama fırsatını yakalayacağını düşünür. Keyder bunları söylerken gelir dağılımındaki eşitsizliklerin öncelikli olmadığını, önceliğin eldeki kaynakların geliştirilmesinde olduğunu da ifade eder. Ancak ikincisi sağlandığında gelir eşitsizliği konusuna eğilmek imkânı

¹⁴² A.e , s. 14-16.

¹⁴³ A.e , s. 16.

¹⁴⁴ A.e , s. 111.

doğabilir.¹⁴⁵ Keyder artık asıl meselesini özetleyebilir: “Artık bütün mesele dünya ekonomisine daha iyi bir yolla entegre olmak diye formüle edilebilir.”¹⁴⁶

Keyder bununla da yetinmiyor ve bir zamanlar modernleşme kuramcılarını eleştirdiği için günah çıkarıyor ve herkesi de bu günah çıkarmaya davet ediyor: “Onların teolojik bakış açılarını, kapitalist yayılmanın gelişme getireceği varsayımını yerer, bunlara karşı ‘emperyalizm’, ‘sömürü’, ‘bağımlılık’ çerçevesinde modeller kurardık.” Hâlbuki bu analiz yanlıştı. Modernleşme teorisinin arkasında bütün bir aydınlanma geleneği vardı. Yani fertlerin davranışlarının akılcılaştırma yönünde değişeceği, toplumsal kurumların akılcı ve etkin olacağına dair bir vaat içeriyordu bu teori. “Modernleşme kuramının pratik önerileri ne kadar kaba olursa olsun, kişi ve toplum hayatını içeren, kültürel değişim sorununa cevap öneren komple bir modelle ortaya çıktığı yadsınamazdı.”¹⁴⁷ Modernleşme teorisinin eleştirisi ise ekonomist bir indirgemeciliğe bağlı kalmış, kültür ve kimlik sorunlarını arka plana itmişti.¹⁴⁸

Keyder’in asıl karşı çıktığı kapitalizm eleştirisinin modernlik projesinden vazgeçme pahasına dile getirilmiş olması noktasındadır. Hâlbuki “kapitalizmin dünya tarih çizgisine katkısı beraberinde aydınlanmacı akılcılığı, kişisel özerkliği, tüm ekonomi dışı eşitsizliklerin reddini, kendi kaderine hükmedebilme fikrini (gerçeği olmasa bile) getirmiş olmasıydı. “Kısacası kapitalizm modernliği de beraberinde getirir ve geleneksel yapıların yarattığı sorunları yıkar. Keyder modernleşmek için kapitalizmin şart olmadığını kabul eder. “Ama üçüncü dünyacı kapitalizm eleştirisi, modernist projeden taviz vermeye çok yatkın bir model öneriyordu.” Dolayısıyla “kapitalizmi eleştirirken, getirdiği olumlu boyutları da savunmak gerekiyordu.”¹⁴⁹

Keyder’in kapitalizmi ilerici bir moment olarak kabulü Marx’tan devraldığı ve ilk çalışmalarında da öne sürdüğü bir fikirdi. Bunu belirtmiş olmasına rağmen Keyder başlangıçta ve uzun bir süre boyunca kapitalist sömürünün mekanizmalarını ortaya çıkaran bir teorik literatür içerisinde makalelerini ve kitaplarını kaleme almıştı. Şimdi ise kapitalizmden daha tehlikeli bir düşmanın varlığını seziyor olmalıydı ki kapitalizmin aslında o kadar da kötü olmadığı yönündeki fikrini daha cesaretle savunabilecekti:

¹⁴⁵ A.e , s. 106-111.

¹⁴⁶ A.e , s. 108.

¹⁴⁷ A.e , s. 121.

¹⁴⁸ A.e , s. 121-122.

¹⁴⁹ A.e , s. 113.

“İşte üçüncü dünyacı teorinin can alıcı eksikliği burada yatıyordu; kendi önerdiği modellerin gelenekseli, çağdaş olamayanı, toplumsal baskıyı, kişi özerkliğine ve hukukun üstünlüğüne izin vermeyen engelleri nasıl yıkacağını veya yıkamayacağını düşünmüyordu. Bu yüzden de toplumun kültürel dönüşümlerini gözleyip kavramsallaştıracak ve giderek yöneltecek duyarlılıktan yoksundu. Kısaca söylersek üçüncü dünyacılıkta (ve genel olarak sol harekette) ne kültürel kimlik sorunları ne de fertlerin zihniyet problemleri gündeme geldi. Modernleşme sürecinin neresinde olduğumuz, neresinde olmamız gerektiği tartışılmadı. Eksik anlaşılmış ve dönüşmediği varsayılan bir kültürel kimlik veri olarak kabul edildi.”¹⁵⁰

Ancak bugün Keyder’e göre daha da ciddi bir sorunla karşı karşıyayız. Bugün modernizm karşıtı yerelci hareketler yükselirken, kapitalizm de karşısında hiçbir engel tanımadan ilerliyor. “Yeni görünümüyle kapitalizm artık modernleşmenin taşıyıcısı değil.” di. Ulusal kalkınmacı kapitalizm bir şekilde geniş kitlelere modernleşmenin nimetlerinden yararlanma vaadi sunuyordu.¹⁵¹ Kapitalizmin içerici olmaktan çıktığı yeni evrede “yığınları içeren bir istihdam tablosu bekleyemeyiz.”¹⁵² Çünkü bu noktada devletin de etkililiği azalıyor. Bütün bu gelişmeler anti-modernistlere hareket ve meşruiyet imkânı veriyor.¹⁵³ Bugünkü mücadele modernizm ile anti-modernist, yerlici, fundamentalist hareketler arasındaki mücadeledir. Öyleyse, anti-modernist, yerlici, cemaatçi ve yeni ulusalcı hareketlerin tehlikesi karşısında durulacaksa modernizme sıkı sıkıya sarılmak gerekiyor.

“Modernleşmeci iyimserler devlete ve topluma liberalizmi benimseterek, devleti dönüştürerek, küresel dinamiğin ivmesini yakalamaya çalışıyorlar. Cemaatçiler ise siyasi tercihin oluşturduğu bir ortamda sermayeyi kontrol ederek devletçiliği ve toplumsal dengeleri sürdürmek çabasındalar.”¹⁵⁴

Keyder, 1970’lerin sosyalist geçiş/devrimin olanaklılığına ilişkin tartışmaları çerçevesinde anlam bulan yazılarını bir tarafa bırakmış görünüyor. Dünya-sistemin yeni evresinde Keyder’in de gündemi değişmektedir. Keyder sosyalist geçişin olanaklılığını değil, anti-modernizm tehdidini nasıl savuşturmak gerektiğini soruşturmaktadır. Barrington Moore’un “burjuvazi yoksa demokrasi de olmaz”¹⁵⁵ mottosunu Türkiye açısından değerlendirip, siyasi liberalizmin (demokrasi, temel haklar, hukuk devleti)

¹⁵⁰ A.e , s. 124.

¹⁵¹ A.e , s. 18.

¹⁵² A.e , s. 19.

¹⁵³ A.e , s. 21.

¹⁵⁴ A.e , s. 57.

¹⁵⁵ A.e , s. 160.

başka bir deyişle modernizmin Türkiye’de zafer kazanması için burjuvaziye teşvik etmektedir. Keyder, Moore’dan farklı olarak Türkiye gibi çevre bir ülkede burjuvazinin beklenen rolü otomatik olarak yerine getiremeyeceğini ancak yine de böyle bir potansiyele tanımı gereği sahip olduğunu ima ederek Türkiye’nin modernizmi ve modernleşmeyi tamamlaması açısından burjuvazinin önündeki tarihi misyona dikkat çekmektedir.¹⁵⁶ Güçlü devlet mirasını almış bir kalkınmacılığın hüküm sürdüğü çevre ülkelerde burjuvazi “medeni haklar için mücadele” veremez.¹⁵⁷ Ancak bugün ulusal kalkınmacılık iflas ettiği için burjuvazi kendini devletin velayetinden kurtarabilir. “Bu olasılık demokrasinin güçlü temeller üzerinde inşa edilebilmesi için en cesaret verici işaret.”¹⁵⁸

Keyder 1990’lı ve 2000’li yıllarda yazdığı makalelerden derlenen kitabında da yeni liberal eğilimini sürdürmektedir. Keyder bu kitabında “ulus-devlet biçiminin hayal kırıklığı yarattığı” bir dönemde vatandaşların “kimliklerini tanımlama konusunda hedeflerini çok sınırlı tutan” İmparatorlukların sunduğu potansiyeli yeniden düşünmenin önemine dikkat çekiyor. Keyder “milliyetçiliğe dayanmayan bir yurtseverlik ilkesini benimseyen siyasal yapılardan” olan İmparatorlukların bu potansiyelinin “Aydınlanma mirasının kozmopolitik idealiyle benzerlik taşıdığını düşünüyor. Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyelik şansının arttığı bir ortamda ulus-devletlerin aşırılıklarının olmadığı yeni bir birliktelik biçimi olarak İmparatorluklar yeniden düşünölmelidir.¹⁵⁹

Keyder, İmparatorluk içindeki farklı politik tasarıların sahiplerinin hâkim olması halinde Osmanlı İmparatorluğu’nun nasıl bir evrim geçireceğini sorunsallaştırıyor. Prens Sabahattin’in bireysel teşebbüsü ve adem-i merkeziyetçiliği ön plana çıkaran görüşlerine dayanan Hürriyet ve İtilaf partisi etrafında toplanan farklı etnik unsurların Osmanlı’nın birliği konusunda anlaşmış olduklarına dikkat çekiyor. Bu noktada Rum burjuvazisi ve elitlerinin bu yöndeki beklentilerine dikkat etmek gerektiğini belirtiyor. O dönemde “Çeşitli ulusların yönetimde söz sahibi olduğu bir devlet” [Nationalitätötenstaat] imkanının olasılıklar dahilinde olduğunu ifade ediyor.¹⁶⁰ Buna

¹⁵⁶ A.e , s. 45-47.

¹⁵⁷ A.e , s. 160.

¹⁵⁸ A.e , s. 161.

¹⁵⁹ Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005 (3. baskı), s. 48.

¹⁶⁰ Keyder, **Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, s. 46.

göre, etnik grupların görelî özerkliğine dayalı organik bir vatandaşlık mümkün olabilirdi. Ancak bunun yerine İTC'nin resmi milliyetçiliği etnik grupların İmparatorluktan kopmasını sağlamış ve milliyetçi politikalar toplumdaki çeşitli unsurlara büyük acılar çektirmiştir. Keyder ayrıca İmparatorluğun liberal çerçevesini korumak isteyen, vatandaşlık temelli bir birlikteliği tahayyül eden toplumsal elitlerin bulunduğu liman şehirlerini örnek olarak gösteriyor. Buradaki çok kültürcülüğün aslında o dönem bile milliyetçiliğe alternatif oluşturabilecek bir güçte olduğunun altını çiziyor.¹⁶¹

Başka bir deyişle Keyder İmparatorlukların çökmeye mahkûm olmadığını, modernleşmenin farklı bir alternatifini de bünyelerinde taşıdıklarını belirtiyor. Anlaşılacağı gibi Keyder'in bu kitabında da Osmanlı tarihine yönelik başlangıçtaki ilgisinin nasıl yön değiştirdiği izlenebilir. Keyder'in, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*'nda olduğu gibi, temel meselesi dünya-sistemin yeni evresine adapte olmaktır. Bu yüzden geçmişten, bu yeni evre yararına devşirilebilecek yönelimlerin izini sürmek gerekir.

“Birinci Dünya Savaşı'ndan önce siyasi milliyetçilik, kimlikler ile politik birimler arasındaki karmaşık ilişkiyi biçimlendirebilecek çeşitli alternatiflerden sadece biriydi – diğer alternatifler arasında, imparatorlukların sürdürülmesi veya belki de, ulus-devlet olmayan başka siyasal birimlerin global liberalizmin himayesi altında oluşturulması vardı”¹⁶²

Keyder'in DSA çerçevesinde yazarken ki temel meselesinin değişmiş olduğu görülse de DSA'dan tamamen koştüğünü iddia etmek yine de mümkün değildir. Tarihsel gelişmeleri analiz ederken kapitalizme dahil olmanın etkilerini ve dönüştürücü gücünü vurgulamaya devam eder. Örneğin imparatorlukların 19. yüzyıldan itibaren zayıflaması ve sonrasında dağılması olgusunu incelerken klasik dönemde İmparatorlukların yıkılmasına yol açan patrimonyal krizlerden farklı bir dinamiğin söz konusu olduğuna dikkat çeker. Kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle ortaya çıkan ticaret burjuvazisi ve sayıları artan eğitilmiş orta sınıfın öncülük ettiği milliyetçi hareketler 19. yüzyıldaki imparatorlukların sonunu belirlemiştir.¹⁶³ Benzer şekilde tarihsel örnek, şehirlerin öneminden söz ederken 19. Yüzyılın liman şehirlerinin tarihsel örneklerin bir devamı ya

¹⁶¹ A.e, s. 61-62.

¹⁶² A.e, s. 98.

¹⁶³ A.e, s. 23-30.

da yeniden gün yüzüne çıkışı olarak değil, kapitalizmin genişlemesinin bir sonucu olduğunun altını çizirken de Keyder DSA'yı takip eder.

Başka bir deyişle Keyder'in ilk çalışmalarında kapitalizmin olumlu (ilerlemeci) yönlerine dair fikrini sonraki dönem edindiği siyasi liberalizm yönelimiyle birleştirerek düşüncesinde bir süreklilik unsuru bulunabilir. Ayrıca DSA belli bir biçimde de olsa analizlerinde yer almaya devam etmektedir. Ancak en azından İslamoğlu'nun eleştirisine açık bir yönelime sahip olduğunu da hatırlatmak gerekir.

2.2.3. Reşat Kasaba: Süreksizlikten Sürekliliklere

Reşat Kasaba burada ele alınan akademisyenler arasında çalışmalarında politik kaygıları en az belli olan isimdir. DSA bağlamındaki en temel çalışması burada ele alınan diğer akademisyenlerin çalışmalarına nazaran Wallerstein'in çalışmalarıyla en uyumlu olanıdır. Zaten Wallerstein ile iki makaleyi de birlikte yazmışlardır. Ancak Kasaba'nın sonraki çalışmalarındaki fikirlerinde değişim yaşanacaktır. Politik kaygılarını daha az belli eden Kasaba'nın çalışmalarındaki fikirlerin değişimi, daha az belirgindir. Konularında ve meselelerindeki bazı süreklilikler de fikirlerdeki değişimin belirginlik kazanmasını engeller gibidir. Ancak yine de DSA ile olan ilişkisinin zayıfladığını söylemek mümkündür. Kısaca ifade edilecekse, Kasaba, klasik dönem Osmanlı geçmişiyle 19. yüzyıl Osmanlı/Türkiye tarihi arasındaki süreklilikleri başlangıçtaki çalışmasıyla tezat olarak vurgulamaya başlamıştır.

Kasaba, bir bölgenin sisteme dâhil olma ve çevre bir bölge olarak konumlanma süreçlerini anlatırken Wallerstein'in anlatısına birebir uygun fikirler ortaya koyar. Buna göre 16. yüzyıla kadar olan dönemi itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu klasik bir imparatorluktur. Başka bir deyişle Osmanlı bir dünya-imparatorluktur. Düzen yeniden dağıtımcı/haraççı esaslara göre kurulmuş ve yöneticilerin egemenlik biçimi patrimonyaldir.¹⁶⁴ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde “kendi başına çözümlenebilecek tarihsel bir birim oluşturur.”¹⁶⁵ 16. yüzyılda ortaya çıkan kapitalist dünya-ekonomi Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi bünyesine dahil eder ve sonrasında çevre bir bölge olarak konumlandırır. Dâhil olma/katılma ve çevreleşme iki ayrı

¹⁶⁴ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, Ondokuzuncu Yüzyıl*, çev. K. Emiroğlu, İstanbul: Belge, 1993 (İngilizce baskı 1988), s. 10.

¹⁶⁵ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 11.

süreçtir.¹⁶⁶ Katılmayla başlayan süreç bölgenin belirli bir konuma sahip olmasıyla sonuçlanır. Neticede bölgede “geniş bir dönüşüm yaşanır.” Bu dönüşüm tek yönlü (yükselme ve düşme gibi) olarak tanımlanamaz. “Var olan ilişkilerin ve grupların çoğu ölür, yeni gruplar ve ilişkiler gelişir ve her şeyden önemlisi, var olan gruplar ve aralarındaki ilişkiler değişir.” Bu dönüşümler sonucunda ilgili bölge, sistem içerisinde bir konum elde eder. Kasaba, Wallerstein’in de dikkat çektiği gibi bu süreçlerin her bölgede özgüllüklere sahip olabileceğini belirtiyor. Bir bölgenin dünya ekonomisine katılması, bu ekonomi içindeki üretim ve tüketim bölgelerine bağlanması ve dışarıdaki bölgenin siyasal yapılarının dünya-sistemin devletler ağına dâhil olması yoluyla olur. Sisteme dâhil olmak “bölgede katılma öncesi var olan ilişkiler zayıflatıp çözer.” Böylece bölge “kendi başına incelenebilecek bir tarihsel birim olmaktan çıkar.”¹⁶⁷

Kasaba, bu süreçler hakkında ve Osmanlı İmparatorluğu’nun bu kavramlar aracılığıyla incelenmesi konusunda daha sonra ayrıntılı bilgiler verecektir. Yine dikkat çekilmesi gereken Kasaba’nın Wallerstein’le paralel bir şekilde ve İslamoğlu ile Keyder’den farklı olarak Osmanlı İmparatorluğunun dâhil olma ve çevreleşme sürecini 18. yüzyılın ikinci yarısında itibaren başlatmasıdır.¹⁶⁸

Bu çalışmanın ilgisi açısından asıl dikkat çekilmesi gereken konu, Kasaba’nın yukarıdaki iddialarını ampirik olarak nasıl gösterdiği değil, çalışma sonunda sahip olduğu bir fikirdir. Kasaba çağdaş Türkiye’yi anlamak için klasik Osmanlı mirasına yapılan göndermeleri abartılı hatta anlamsız buluyor. “Devletin Türkiye toplumunda işgal ettiği yerin büyüklüğü” imparatorluk mirasından kaynaklanmaz. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti öz olarak farklıdır ve “ikisi arasında doğrudan ve kesintisiz bir geçiş” yoktur. Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Cumhuriyet Türkiye’sinin merkezîyetçilikleri farklıdır. Cumhuriyet Türkiye’sinin merkezîyetçiliği 19. yüzyılın son çeyreğinin özgül koşullarından kaynaklanır. Kasaba diyor ki hatta Osmanlı İmparatorluğu’yla 19. yüzyılın Osmanlı Devleti farklı şeylerdir.¹⁶⁹

“Yani, on dokuzuncu yüzyıl sonundaki ve yirminci yüzyıl başındaki bürokratik merkezîyetçilik, Osmanlı devletinin mirası olmaktan çok, merkez sermaye ve devletleri tarafından imparatorluğu dayatılan ve kurumlaştıran bir durumdur.

¹⁶⁶ A.e , s. 11-12.

¹⁶⁷ A.e , s. 12.

¹⁶⁸ A.e , s. 30.

¹⁶⁹ A.e , s. 97.

İmparatorluğun son ve Cumhuriyet'in son dönemlerinde sivil toplumun zayıf olması Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik kurumları üstünde yükselen Yakın Doğu kültürünün mirası olmaktan çok, kapitalist dünya ekonomisinin gelişimine bağlı konjonktürel bir gelişmedir"¹⁷⁰

Benzer bir vurgu İslamoğlu'nun çalışmalarında da vardır. O da klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'na atfedilen durağanlık, sivil toplumun yokluğu ve doğu despotizmi gibi suçlamaların mesnetsiz olduğunu, bu tür durumların olsa olsa ancak kapitalist sisteme dâhil olduktan sonra geçerli hale geldiklerini ifade ediyor. Ancak Kasaba'da İslamoğlu'nun reddettiği bir kırılma anlayışı da vardır. Kasabaya'ya göre Kapitalist dünya-ekonomiye dâhil olmadan önceki Osmanlı tarihi neredeyse anlamsız hale gelmiş, bugünü anlamak için klasik Osmanlı İmparatorluğu'yla bugünkü Türkiye arasında herhangi bir süreklilik unsuru bulmak güçleşmiştir. İşte Kasaba'nın çalışmaları konusunda dikkat çekilmesi gereken fikir budur. Kasaba sonraki çalışmalarında süreklilik unsurlarına daha fazla eğilecektir. Bu yönelim Kasaba'nın DSA'dan uzaklaşmasına yol açacaktır. Ancak diğer ele alınan isimlerde olduğu gibi Kasaba'nın çalışmalarında da bir devamlılık unsuru söz konusu olacaktır.

Aslında klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'yla modern Türkiye arasındaki süreklilikleri vurgulamakla toplumsal aktörlerin failliklerini öne çıkarmak arasında doğrudan bir ilişki vardır. Süreklilikleri vurgulamak ve toplumsal failerin rolünü ön plana çıkarmak ise İmparatorluğa dışsal etkilerin açıklayıcılık değerinin daha fazla azımsanmasını gerektirir. Kasaba'nın çalışmalarında bu iki vurgu gittikçe önemli hale gelmektedir. Kasaba 2005'te önceki 20 yıl içinde yazılmış makalelerinden oluşan kitabına yazdığı Giriş'te Osmanlı toplumuna bakışındaki değişiklikleri kabul ediyor ve kitaptaki ilk iki makalenin "1970'li yıllarda yaygınlaşan dünya sistemi perspektifinden yazılmış" olduğuna dikkat çekiyor. Ancak kendisinin bu yaklaşıma sahip kimi eserlerdeki gibi "dıştan gelen baskılara sınırsız bir yaptırım gücü tanıyan çözümlenmelere" itibar etmediğini belirtiyor. Kendisi yerel koşullara daha çok önem verdiği iddiasındadır.¹⁷¹ Ancak bir önceki eserinden aktarılanlardan da anlaşılabilceği gibi Kasaba'nın sonraki çalışmalarında sahip olduğunu iddia ettiği özelliklerin ilk çalışmada bulunmadığı görülmektedir. Bu durum Kasaba'nın yaklaşımındaki bir

¹⁷⁰ A.e., s. 98.

¹⁷¹ Reşat Kasaba, **Dünya, İmparatorluk, Toplum, Osmanlı Yazıları**, İstanbul: Kitap Yayınevi, çev. B. Büyükkal, 2005, s. 9.

değişim olarak görülmelidir. Gerçekten de Kasaba “1970’li yıllarda yaygınlaşan dünya sistemi perspektifinden yazılmış” olduğunu söylediği makalelerden birinde göçebe işçilerin toplumsal yapı içerisindeki işlevlerinin değişmesi konusunda sürekliliklerden ziyade süresizlikleri/kopuklukları vurgulamaya devam etmektedir.¹⁷²

Kasaba’nın değişen yaklaşımına göre ise dünya-sistemden gelen baskıların etki alanları sanıldığı kadar sınırsız değildir. Yerel koşullar dış baskıların kendilerini yeniden tanımlamalarını gerektirir. Osmanlı’daki tüccar, üretici ve devlet temsilcileri; bu dış baskıların uygulayıcılarını ve niyetlerini yeniden gözden geçirmeye zorladılar.¹⁷³ Kasaba dünya-sistem/Osmanlı İmparatorluğu veya devlet/toplum gibi ikilemlerin hangisinin belirleyici olduğu ya da bağımsız değişken olarak alınması gerektiği tarzı tartışmaların kısır tartışmalar olduğunu ifade ediyor. “Osmanlı Devleti ve Osmanlı toplumunun çeşitli kesimlerindeki unsurlar, dışardan ve yukardan gelen baskıları etkileyip değiştirebilmiş, bunlara yeni biçimler verebilmiştir. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılda geçirdiği toplumsal değişimin sadece dışardan veya devletten gelen baskıların tek yönlü etkilerinden kaynaklandığını iddia etmek olanaksız.”¹⁷⁴

Kasaba, İngiltere’nin hegemonik güç olarak yer aldığı 19. yüzyılda İngilizlerin sınırsız bir güce sahip olmadığını hatırlatırken¹⁷⁵ yeni yaklaşım tarzını örneklemektedir. İngiltere 19. Yüzyılda yayılcı politikalarını Osmanlı ve Çin İmparatorluklarına yönelttiğinde bu gerçek açığa çıkar. Öyle ki İngiltere başlangıçtaki tasarılarından daha azıyla yetinmek durumunda kalacak, planlarını değiştirmek zorunda kalacak ve bu değişikliklere rağmen umduğunu da bulamayacaktır. Kasaba bunun nedenini “İngilizlerin dünya ekonomisindeki nüfuslarını arttırmak üzere harekete geçtikleri sırada karşı karşıya gelen rakip birçok grubun birbirleriyle çeşitli etkileşimlerine bağlamaktadır.” Dolayısıyla, bu dönemde söz gelimi Osmanlı İmparatorluğu’nda gerçekleşenleri bir “dış güç”ten kaynaklanıyor şeklinde açıklayamayacağımız gibi, devlete atfedilecek bir “Osmanlı direnci”nin sonuçları olarak da anlayamayız. Bunun yerine “bu çalışma bu örüntüleri bütün bölgesel özgül yapıların katkıda bulunduğu

¹⁷² A.e , s. 30.

¹⁷³ A.e , s. 9-10.

¹⁷⁴ A.e , s. 11.

¹⁷⁵ A.e , s. 48.

küresel bir sürecin parçaları olarak ele almaktadır.”¹⁷⁶ İngilizler “doğu despotizmi” varsayımına dayanarak Osmanlı Devletini ikna ettiklerinde/yanlarına çektiklerinde bütün İmparatorluğu da kontrol altına alabileceklerini düşünerek yanılmaktaydılar. “Artık hem Çin’de hem de Osmanlı İmparatorluğu’nda Britanyalıların karşısında merkezi hükümetten bağımsız ayakta kalabilen hatta serpilen muazzam ticaret ağları ve ticari çıkarlar vardı. Bu ağlardan bazılarını ayakta tutan, ekonomik çıkarların yanı sıra ideoloji ve kültürdü. Çin’deki çeşitli gizli derneklerde ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki çeşitli gayrimüslim dinlerde ve sünni olmayan tarikatlarda olduğu gibi.”¹⁷⁷

Kasaba’nın 2000’li yıllara girerken ve 2000’li yıllar boyunca yayınladığı makaleler artık sivil toplum ve kimlik meselelerine yoğunlaşmakta ve DSA’ya herhangi bir göndermede bulunmamaktadır. Kasaba, Rumlar, göçebe işçiler ve tarikatlar üzerinde durmakta ve bunların etkin varlığının Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde bir sivil toplumun varlığına delalet ettiğine işaret etmektedir.¹⁷⁸ Buradan yola çıkarak da Osmanlı tarihçiliğinin “ana odak noktası olarak devleti” almasından şikâyet etmektedir. Kasaba devlet merkezli paradigmanın doğruluğunu sorgulamak için “Osmanlı toplumunun belirli kesimlerinin kendi varoluşlarını düzenlemekte gerçekte önemli bir rol oynadığına dair” kanıtlara ihtiyacımız olduğunu ifade eder. “Bu tür bir bulgu, Osmanlı Devletinin sahip olduğu gücün kapsamının ve etkilerinin gerçek ve etkili sınırları olduğu ve bu sınırlamaların birçoğunun merkezi hükümetin nüfuz dairesinin dışındaki kaynaklardan beslendiği anlamına gelecektir.” Öyleyse Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet-dışı bir arena var mı, devletin hükmü dışında önemli etkinliklerin gerçekleşip gerçekleşmediği ve bu devlet-dışı arenanın “değişmekte olan Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet gücünün kapsamını ve niteliğini ne boyutlarda sınırladığı ve belirlediği” soruları cevaplanmalıdır.¹⁷⁹

Kasaba 3 devlet-dışı alan tespit ediyor: ticaret ve üretim alanı, nüfus hareketleri (mevsimsel ve özellikle uzak mesafeli göçler) ve milliyetçi, dinsel ve sekter hareketler.¹⁸⁰ Bu üç alan merkezi hükümetin nüfuz alanının dışında kalmış ve 19. yüzyıldaki reformların ve devlet gücünün genel hatlarının şekillenmesinde belirleyici

¹⁷⁶ A.e , s. 49.

¹⁷⁷ A.e , s. 68.

¹⁷⁸ A.e , s. 73-74 ve 82.

¹⁷⁹ A.e , s. 128-129.

¹⁸⁰ A.e , s. 130-131.

olmuşlardı. Başka bir deyişle bu üç alan yalnızca devletin baskılarına boyun eğen ve devlet tarafından kalıba sokulan bir alan olarak görülemez, aynı zamanda devlet gücünü sınırlar ve şekillendirirler.¹⁸¹ Kasaba devletin ve reformlarının şekillenmesinde bu içsel ilişkilerin dışarıdan aktarılan fikirlerden ve dayatmalardan daha belirleyici olduğunun altını çiziyor:

“19. Yüzyılda Osmanlıların Avrupa devletlerine ve kurumlarına yaklaşımının özündeki artan açıklık politikasının, devlet-dışı arenayı oluşturan çeşitli gruplar ve ilişkilerin merkezi hükümetin gücüne getirdiği kısıtlamalar yüzünden ortaya çıktığı söylenebilir. Bu kısıtlamalarla karşılaştırıldığında, Batılı fikirlerin tanıtılması ve yayılması, bu yıllarda Osmanlı politikalarının şekillenmesinde ancak yardımcı bir rol oynamıştır.”¹⁸²

Kasaba gittikçe kapitalist sistemle bütünleşmeden ve onun etkilerinden bahsetmeksizin meseleleri ele alıyor. Aslında Kasaba'nın temel meselelerinden olan sivil toplum meselesi sürekliliğini koruyor ancak kapitalizmle bütünleşmenin yarattığı kırılmadan daha çok modern devletin kurumsallaşmasının etkileri, devlet-toplum bütünleşmesinin önündeki yapısal sorunların eskiliği (klasik döneme kadar uzanması) ve belirleyiciliği ve son çalışmalarda özellikle kimlik, aidiyet, kültür gibi sorunların önemi ön plana çıkıyor.¹⁸³ Kasaba “modern dünyada ulusların ve milliyetçiliğin doğuşunu açıklarken nedensel etmenler olarak kapitalizm ve modernizmin rolleri üzerinde duran” açıklamaları kabul etmeyen kampta yer aldığını söylüyor. Birçokları gibi ,“ben de ulusları ve milliyetçiliği anlamının en iyi yolunun, insanların özgül tarihsel koşullarda yaptıkları seçimlerden ve verdikleri kararlardan türeyen, koşullara bağlı bir görüngü şeklinde ele almak olduğunu düşünüyorum.”¹⁸⁴ diyor. Kasaba, artık kapitalizm yerine, milliyetçilik ve ulus-devletin doğuşunu (Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde ve özellikle 20. Yüzyılın başından itibaren İmparatorluğun yok oluşuyla birlikte) bir kopuş olarak ele almaya başlar.¹⁸⁵ Kasaba İmparatorluk tanımını burada ele alınan ilk çalışmasında olduğu gibi Wallerstein'den yola çıkarak değil, farklı bir tarihsel sosyoloji ekolünden Charles Tilly'den alıntılarla kullanmaya başlar.¹⁸⁶ Kasaba ayrıca modern Türkiye üzerine hazırlanan bir cildin editörü olarak yazdığı Giriş'te Osmanlı'nın 19.

¹⁸¹ A.e, s. 130-132.

¹⁸² A.e, s. 137.

¹⁸³ A.e, s. 154-176 arasındaki makale buna örnektir.

¹⁸⁴ A.e, s. 202.

¹⁸⁵ A.e, s. 203.

¹⁸⁶ A.e, s. 180-181.

Yüzyıldaki gelişmeleri açılacak bir faktör olarak kapitalizme herhangi bir özel atıfta bulunmamakta ve DSA'dan hiç söz etmemektedir. Kasaba aynı yerde Avrupa'nın güçlü devletlerinden söz ederken merkez ülkeler demekten ziyade "en güçlü devletler" ve "ileri uluslar" gibi ifadeler kullanmaktadır.¹⁸⁷ Türk modernleşmesini değerlendirdiği bir makalesinde DSA tarzı bir analizin yokluğu dikkat çekmekte ve ayrıca sıklıkla "liberal düşünceler"e atıfta bulunarak Türk modernleşmesini ve modernleştiricilerini eleştirmektedir. DSA'da görülen liberal modernliğin çelişkilerine yönelik eleştirel tavır göz önüne getirildiğinde Kasaba'nın akademik tavrının yanında siyasal tavrında da değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

Şunu söylemek mümkündür: Kasaba'nın önceki çalışmalarıyla sonrakiler arasında belirli bir süreklilik unsurları (sorunsallar) belirlenebilirse de bu süreklilikleri sağlayan sorunsallar DSA'dan kaynaklanmaz. Kasaba'nın temel sorunsalının süreklilikler/süreksizlikler meselesi olduğu belirgindir. İlk çalışmalarındaki süreksizlikler lehine olan vurgu, süreklilikler yönünde değişim göstermiştir. Bu değişim gerçekleşirken DSA ile olan ilişkisi de herhangi bir kapsamlı muhasebe sunulmadan, sessizce vuku bulmuştur. Anlaşıyor ki, Kasaba, kimlik, ideoloji, kültür gibi unsurların DSA'da yeterli ölçüde açıklanamadığını düşünmektedir.

2.3. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Her üç ismin düşünsel serüvenlerinde benzerlikler vardır. Her bir isim DSA ile başladıkları kariyerlerini ondan uzaklaşarak devam etmişlerdir. Ancak farklı gerekçeler tespit edilebilir. İslamoğlu başından itibaren Avrupa merkezci ve oryantalist olmayan bir tarihsel açıklama modelinin peşinde olmuş, DSA'yı böyle bir model olarak kullanışlı bulmuş ancak zamanla Batı dışı dünyanın toplumsal aktörlerinin failliklerine yeterli önemi vermeyişi nedeniyle DSA'dan uzaklaşmıştır. Bu uzaklaşmaya iktisadi indirgemeciliğin eleştirisi ve siyasal olanın daha fazla ön plana çıkarılması eşlik etmiştir. İslamoğlu'nun başından bu yana sahip olduğu özgüllükler vurgusu, fikirlerinin oluşmasında DSA'dan daha etkili olmuş gibi görünmektedir. Gerçekten de gerçek bir oryantalizm ve Avrupamerkezcilik eleştirisi ancak bu tür yaklaşımların yok saydıkları

¹⁸⁷ Reşat Kasaba, "Introduction", s. 4-5. **Cambridge History of Turkey, V. 4, Turkey in the Modern World**, Reşat Kasaba, ed., New York: Cambridge University Press, 2008.

¹⁸⁸ Reşat, Kasaba, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", s. 12-28, **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005 (3. Baskı).

Batı dışının failliklerini ya da tarih kurucu etkilerini önemsemekle ve gündeme getirmekle mümkündür. İslamoğlu'nun bu yöndeki çabası DSA'ya –eğer DSA oryantalizm ve Avrupamerkezcilik eleştirisinde samimiyse- bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

Keyder ise DSA ve onu çevreleyen daha geniş bir Marksist literatürden istifade ederek çalışmalarına başlamış olmasına rağmen, DSA çerçevesinde yaptığı çalışmalardan uzaklaşması ve liberal (modernist) bir sorunsalı benimsemeye başlaması söz konusu olmuştur. Keyder'in modernizmi, çalışmalarının başından bu yana belirgindir. Dolayısıyla modernleşme teorisine getirdiği eleştirilerden belli ölçüde vazgeçmesi bu açıdan beklenebilir. Keyder kapitalizmin ve burjuvazinin getirdiği yeni (modern) düzeni tümenden reddetmenin imkânsız olduğu ve bu düzenin tarihsel gelişiminde aydınlanma felsefesinde temayüz etmiş değerlerin de ön planda olduğunu kabul etmek gerektiği yönündeki 1980 sonrasında genelleşmeye başlayan görüşlere hak veriyor görünmektedir. Bu görüşe göre modernlik biri olumlu (özgürleştirici) diğeri olumsuz (kısıtlayıcı) iki tür gelişmenin diyalektiğinden oluşmaktadır. Modernliğin özgürleştirici yönüne sahip çıkmak ve bunu tamamlamak, sosyalist bir devrim beklentisinin anlamını kaybettiği 1980 sonrası sosyalistlerinin temel siyaseti olmaya başlamıştır. Siyasi liberalizmin değerleri de modernliğin olumlu içeriğine dâhil edilmiştir.¹⁸⁹ Keyder çalışmalarının oluşmaya başladığı 1970'li yıllarda sahip olduğu fikirle (kapitalizmin devrimciliği/olumlu içeriği) 1980 sonrasında sol siyaseti arasında bir bağlantı kurarak DSA çerçevesindeki çalışmalardan ve sorunsallardan uzaklaşmıştır. Tekrar belirtilmelidir ki, Keyder, DSA'yı genel bir açıklama modeli olarak belli ölçüde kullanmaya devam etmektedir.

Şu belirtilmelidir ki, politik tercihlerin bir tarihsel sosyoloji çalışmasını belirliyor olması bu noktada dikkat çekicidir. Keyder'in çalışmalarını takip ettiği politik teorilerin dönüşümüne bu kadar bağımlı kılması eleştiriye açıktır. Bir tarihsel sosyoloji çalışmasını tartışmaya bir bilimsel çalışmadan çok daha açık bir politik tercihten yola

¹⁸⁹ Bu tarz görüşün en belirgin ifadesi için bkz. Jürgen Habermas, "Moderlik: Tamamlanmamış Bir Proje", s. 31-44, **Postmodernizm**, haz. N. Zeka, çev. G. Naliş, İstanbul: Kıyı, 1994 (2. Baskı); ayrıca bkz. Marshal Berman, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, çev. Ü. Altuğ ve B. Peker, İstanbul: İletişim, 2010 (13. Baskı). Daha siyasal içeriğe sahip bir derleme için bkz. **Demokrasi ve Farklılık, Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması**, der. Seyla Benhabib, çev. Z. Gürata ve C. Gürsel, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 1999.

çıkarak temellendirmenin Keyder'in bilimsel çalışmalarının geçerliliğini tartışmaya sonuna kadar açmaktadır.

Kasaba'nın DSA ile olan ilişkisini gevşetmesi diğer isimlerden çok daha "sessizce" gerçekleşmiştir. Kasaba, 1990'lı yılların ikinci yarısından sonra çalışmalarını DSA'ya atıf yapmadan ama başlangıçtan bu yana sahip olduğu meseleleri ve çalışma alanını değiştirmeden sürdürmüştür. Kasaba'nın çalışmalarında 1980'den sonra Türk entelektüel ortamına hâkim olan sivil toplum meselesine daha fazla ağırlık verilmeye başlanmış, kimlik, ideoloji ve aidiyet gibi kültürel meseleler belirginlik kazanmıştır. Kasaba neden bu tür bir değişim yaşadığını açıklamaz ve her iki dönemdeki tercihlerini gerekçelendirmez. Sanki farklı dönemlerin akademik trendlerini takip etmekte ve çalışmalarını bu terndler üzerine inşa etmekle yetinmektedir. Herhangi bir eleştirel muhasebenin yokluğu Kasaba'nın ampirik araştırmalarının teorik sonuçlarını tartışmayı zorlaştırıyor.

Sonuç olarak her üç ismin de DSA'dan uzaklaştıkları ve farklı gerekçelerle de olsa yeni tartışma konularına uygun yeni teorik yönelimlerin ve konuların çalışmalarına hâkim olmaya başladığı açıktır. Üç ismin de başlangıçtaki sorunsallarına belli ölçüde bağlı kalmalarına rağmen bahsi geçen değişim daha fazla dikkat çekmektedir. Sonuç bölümünde bu dikkat çekici durumun nasıl değerlendirilmesi gerektiği tartışılacaktır.

SONUÇ

DSA sosyal bilimlerde 1970’li yılların başlangıcından bu yana, uzun bir tarihsel süreç boyunca vuku bulan gelişmeleri açıklama iddiasında bulunan ve bu yolda farklı sosyal bilim disiplinlerini bir araya getirmeyi başaran önemli bir sosyal teori olarak karşılanmıştır. Bu süre boyunca çeşitli küçük denilebilecek revizyonlar geçirmiş olsa da Wallerstein çalışmasına getirilen eleştirilerin başlangıçtaki görüşlerini değiştirmeyi gerektirecek bulgular sunmadığını düşünerek iddialarının arkasında durmaya devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki iddiaları da buna dâhildir. Wallerstein’in politik angajmanlarında da herhangi bir değişiklik gözükmemektedir. Ancak DSA’yı Osmanlı İmparatorluğu’na uygulayan Türk akademisyenler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu çalışmada ele alınan üç akademisyen DSA’yı çeşitli yönleriyle eleştirdikleri gibi politik tavırlarında da önemli değişiklikler gerçekleştirmişlerdir.

Çalışmanın girişinde de söylendiği gibi “ithal” teorilerle kurulan bu tür ilişkilerin Türk sosyal bilimlerinde sık rastlanan bir durum olduğu farklı şekillerde izah edilerek ifade edilmektedir. Bu karakteristik özelliğin bir “Türk sosyal bilim” geleneğinden bahsedilmesini zorlaştıracak düzeyde yerleştiği de iddialar arasındadır. Bu çalışma, ilk araştırmalarını DSA’ya bağlı kalarak yapmış ancak zamanla farklı açıklama modellerini çalışmalarına dâhil etmiş üç Türk akademisyenin teorik ilgilerindeki değişimi ele almıştır. Bu kısımda ise bu tür değişimlerin nasıl anlamlandırılacağı tartışılacaktır.

Türkiye’nin toplumsal yapısının açıklanmasında, ağırlığın Türkiye’nin tarihsel ve toplumsal özgüllüğüne mi yoksa modernleşme veya kapitalistleşme gibi evrenselleştirici süreçlere mi verileceği konusundaki tartışma, bahsedilen değişimi anlamak için belirleyici olabilir. Ülkeleri/toplumları birbirine yaklaştıran/benzeten süreçlerin önemi göz ardı edilmese dahi küresel geçerliliği olan bir açıklamanın, ilgilendiği toplumların özgül sorunlarının ve yapısının hakkını verebilmesi mümkün olmayabilir. DSA’ya yönelik yapılan eleştiriler hatırlanırsa, DSA’nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki açıklamaları konusunda çeşitli revizyonlar yapmak zorunda kalacağı anlaşılabilir. DSA kapsamında çalışmalarını yürütenler genel bir açıklama modeli sunan DSA’yı sonradan yaptıkları ampirik araştırmaların bulgularının DSA’nın temel tezleriyle uyuşmadığı gerekçesiyle terk etmiş olabilirler. Ancak revizyonun

yetersiz kalacağını fark eden İslamoğlu DSA'nın genel bir açıklama modeli dahi sunabileceğinden şüphe etmeye erken çalışmalarında başlamıştır. İslamoğlu örneğinde DSA'dan vazgeçişin ampirik araştırmaların belli bir birikime ulaşmasından çok, teorik yetersizliğin fark edilmesinde yattığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, İslamoğlu'nun çalışmaları, küresel geçerliliğe sahip olma iddiasındaki bir açıklama modeline teorik bir katkı ya da bu yönde bir çaba olarak anlaşılmalıdır.

Diğer taraftan, sosyal bilimler alanındaki başka gelişmelerin de bahsi geçen değişimi açıklaması söz konusu olabilir. Türkiye'de, Batı akademilerindeki eğilimlere de uygun olarak, DSA gibi bütüncül teorilerden bir tür geri çekilme söz konusudur. Buna genelleştirerek "Foucault etkisi" diyebiliriz. Artık daha fazla mikro meseleler ilgi görmeye başlamıştır. Ancak daha da önemlisi DSA türü makro teoriler sadece ilgisizlikle mücadele etmiyor, bu tür teorilerin anlamlı ve geçerli olabileceğine dönük bir şüphe de yayılıyor.¹⁹⁰ Ayrıca akademisyenlerin değişen siyasal ilgilerinin de farklı yönelimlere yol açabileceğini tahmin edebiliriz. Örneğin sivil toplum tartışması 1980 sonrası Türk akademisini ve daha genel entelektüel tartışmaların yönünü belirlemiştir. Burada ele alınan akademisyenlerin, bu genel ilgi değişmesinden etkilenmiş olabileceğini de göz önüne almak gerekir. Kasaba'nın yapısalcı bir açıklama modeline karşı milliyetçilik, ideoloji, aidiyet ve kimlik gibi konuları siyasal ve kültürel özneliği ön plana çıkararak açıklamaya yönelmesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Başka bir deyişle hem yeni akademik ilgilerin hem de politik ve toplumsal yeni sorunların ortaya çıkışı teorik ilgileri değiştirebilmiştir.

Ayrıca Keyder ve Kasaba'nın modernizmleri takip ettikleri sol akademinin 1980 sonrası genel eğilimlerine de uygundur. Sosyalist bir devrim beklentisinden, sol adına modernliğin olumlu yönlerine sahip çıkmayı teşvik eden bir eğilime sahip olunmaya başlanmıştır. Bu tür ilgi değişimleri normal karşılanmalıdır çünkü akademisyenlerin çalışmalarının dünyada ve yaşadığı ülkedeki güncel meselelerden ve yaklaşım tarzlarından etkilenmesi oldukça doğaldır. Bu durumu yalnızca "aktarıcılık" olarak ele almak yanıltıcı olacaktır. Artık dünyanın belirli bir noktasında başlayan politik ve toplumsal değişimin etkileri dünyanın farklı yerlerinden daha hızlı bir şekilde gözlemlenebilmekte ve değişim üzerinde yeni yaklaşımlar ortaya konulabilmektedir.

¹⁹⁰ Özkan, Hande, "Micheal Foucault'nun 'Tarihleri'", **Toplum ve Bilim**, sayı 91, 2001-2002, s. 323-333.

Türk akademisyenlerin de değişen durum karşısında farklı ilgilere, sorulara ve açıklama modellerine yönelmesi anlaşılabilir. Kaldı ki Keyder DSA ile ilişkisini eleştirel bir şekilde sürdürmüştür ve Türkiye’yi merkeze alan daha kendine özgü bir açıklama modelini yeni siyasi ilgileriyle bir şekilde harmanlayabilmiştir. Öyleyse, bu durumda, DSA’nın bırakılıp başka bir teorinin alınmasından değil, politik ve toplumsal ilgilerin değişmesiyle DSA’nın Türkiye merkezli bir revizyonundan söz etmek daha doğru olacaktır.

Yine de hatırlatmak gerekir ki her üç yazarın da yalnızca dünyada var olan teorik eğilimleri takip etmekle açıklanamayacak katkıları söz konusudur. Edindikleri ve zamanla geliştirdikleri teorik formasyonu Osmanlı/Türkiye tarihini merkeze alan bir araştırma programı için kullanmışlar ve böylece Türkiye’nin meselelerinin dünyanın önemli merkezlerindeki tartışmalarla ilişkilendirilmesini sağlamışlardır. Böylece bir taraftan Osmanlı/Türkiye’nin özgüllüklerine dikkat çekerlerken diğer taraftan Türkiye’nin “taşralaşma”sının da önüne geçme noktasında da katkı sunmuşlardır.

Kısacası, bu çalışma kapsamında, teori ithali veya aktarmacılık denilerek dünyanın farklı akademik merkezlerinde üretilen teorilerle ilişki kurulmasının eleştirilmesi ve bu durumun bir Türk sosyal bilim geleneğinin yokluğuna delalet ettiğinin düşünülmesinin çok anlamlı olmadığı sonucuna varılmalıdır. Batılı ülke akademilerinden her teori aktarımı ve belli bir süre sonunda bu tür teorilerden uzaklaşılması anlamsız ve boşa uğraşılmış bir pratik olarak anlaşılmalı, aksine Türk sosyal bilim geleneğine bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- BENHABİB, Seyla der., Demokrasi ve Farklılık, Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması, çev. Z. Gürata ve C. Gürsel, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 1999
- BERMAN, Marshal, Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor, çev. Ü. Altuğ ve B. Peker, İstanbul: İletişim (13. Baskı), 2010
- DUSSEL, Enrique , “Beyond Eurocentrism: The World System and the Limits of Modernity”, ed., F. Jameson ve M. Miyoshi, The Cultures of Globalization, Duke University Press, 1998, s. 3-37.
- FRANK, Andre G., ve Barry G. Gills der., Dünya Sistemi, çev. E. Soğancılar, Ankara:İmge 2003
- GİDDENS, Anthony, Modernliğin Sonuçları, çev. E. Kuşdil, İstanbul:Ayrıntı (3. Baskı), 2004
- HABERMAS, Jurgen , “Moderlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, s. 31-44, Postmodernizm, haz. N. Zeka, çev. G. Naliş, İstanbul:Kıyı (2. Baskı), 1994
- HARİSON, David , The Sociology of Modernization and Development, New York: Routledge, 2005, s. 61-97.
- İSLAMOĞLU-İNAN, Huri, ed. , The Ottoman Empire and The World-Economy, Cambridge University Press, 1987.
- İSLAMOĞLU Huricihan, “Açılış”, Neden Avrupa Tarihi?, der., Huricihan İslamoğlu, İletişim, İstanbul, çev. S. Coşar, Ö. Gökmen, Y. Kırgöz, (ikinci baskı) 2014, s. 9-23.
- İSLAMOĞLU, Huricihan ve Çağlar Keyder, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı?: Bir Öneri”, içinde Çağlar Keyder, Toplumsal Tarih Çalışmaları, İstanbul: İletişim, (ikinci baskı; ilk baskı 1983) 2013, s. 193-227.

- İSLAMOĞLU, Huricihan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, İstanbul: İletişim, (ikinci baskı) 2010
- İSLAMOĞLU, Huri ve Peter C. Perdue, "Introduction: Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire", Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire, der., Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, India: Routledge, 2009, s.1-20.
- KASABA, Reşat, "Introduction", s. 4-5, Cambridge History of Turkey, V. 4, Turkey in the Modern World, Reşat Kasaba, ed., New York:Cambridge University Press, 2008
- KASABA, Reşat, Dünya, İmparatorluk, Toplum, Osmanlı Yazıları, çev. B. Büyükkal, İstanbul: Kitap, 2005
- KASABA, Reşat , "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", s. 12-28, Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba, İstanbul: TarihVakfı Yurt Yayınları (3. Baskı), 2005
- KASABA, Reşat, Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, Ondokuzuncu Yüzyıl, İstanbul:Belge Yayınları (İngilizce baskı 1988) 1993
- KAYALI, Kurtuluş, Düşüncenin Coğrafyası 1, (Toplumdan Soyutlanmış Düşünce ve Direnç Potansiyeli), İstanbul: Deniz 2005.
- SKOCPOL, Theda, "Sociology's Historical Imagination", Vision and Method in Historical Sociology, ed., T. Skocpol, New York: Cambridge University Press, (ilk baskı 1984),1991, s. 1-21.
- KEYDER, Çağlar, "Anglo-Sakson Modeli Neden İstisnadır?", Toplumsal Tarih Çalışmaları, İstanbul:İletişim 2013, s. 13-28.
- KEYDER, Çağlar, Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne, İstanbul: İletişim (3. baskı), 2005
- KEYDER, Çağlar, Ulusal Kalkınmacılığın İflası, İstanbul: Metis (ilk baskı 1993), 2004

- KEYDER, Çağlar, Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İstanbul: İletişim (10. Baskı; İngilizce ilk baskı 1987), 2004
- KEYDER, Çağlar, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (birinci basım 1982). 1993
- ROBERTSON, Roland, “Dünya Sistemleri Kuramı, Kültür ve Dünya Düzeni İmgeleri”, Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür, çev., Ü. H. Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat, 1998, s. 103-139.
- SKOCPOL, Theda, ed., Vision and Method in Historical Sociology, New York: Cambridge University Press, (ilk baskı 1984), 1991
- ÜNSALDI, Levent, “Takdim”, s. 9-16, Howard S. Becker, Mesleğin İncelikleri, Sosyal Bilimlerde Araştırma Nasıl Yürütülür?, Ankara: Heretik Yayınları, (İkinci baskı). 2015
- ÜNSALDI, Levent ve Ercan Geçgin, Sosyoloji Tarihi, Dünya’da ve Türkiye’de, Ankara: Heretik Yayınları, (4. Baskı), 2014, s. 8-10.
- WALLERSTEİN, Immanuel, Modern-Dünya Sistemi, Cilt 3, Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840, çev. L. Boyacı, İstanbul: Yarı Yayınları, 2015
- WALLERSTEİN, Immanuel, Bilginin Belirsizlikleri, çev., B. Alataş, İstanbul: Sümer, 2013
- WALLERSTEİN, Immanuel, “Sosyolojiden Tarihsel Sosyal Bilime: Olanaklar ve Engeller”, Bilginin Belirsizlikleri, çev., B. Alataş, İstanbul: Sümer, 2013, s.191-211.
- WALLERSTEİN, Immanuel, “Prologueto the 2011 Edition”, Modern World-System 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, Los Angeles: University of California Press, 2011 s. xvii-xxx; s. xxii-xxiii.

- WALLERSTEİN, Immanuel, Modern-Dünya-Sistemi, Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm 1600-1750, çev., L. Boyacı, İstanbul: Bakış, (İngilizce ilk baskı 1980), 2005
- WALLERSTEİN, Immanuel , Dünya Sistemler Analizi, Bir Giriş, İstanbul:Aram, 2004
- WALLERSTEİN, Immanuel, Modern Dünya-sistemi, Cilt II Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökeni, çev. L. Boyacı, İstanbul: Bakış (İngilizce ilk baskısı 1974), 2004
- WALLERSTEİN, Immanuel, Sistem Karşıtı Hareketler, çev., C. Kanat vd., İstanbul: Metis, 2004
- WALLERSTEİN, Immanuel, “Avrupamerkezcilik ve Tecellileri”, Bildiğimiz Dünyanın Sonu, Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim, çev., T. Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, (ikinci Baskı), 2003
- WALLERSTEİN, Immanuel, “The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, Essential Wallerstein, New York: The New Press , 2000, s. 71-105.
- WALLERSTEİN, Immanuel ve Terence K. Hopkins , Geçiş Çağı, Dünya Sistemin Yörüngesi (1945-2025), çev., N. Ersoy vd., İstanbul: Avesta 2000
- WALLERSTEİN, Immanuel, “Ulusal Kalkınma Kavramı, 1917-1989: Ağıt ve Cenaze Duası”, Liberalizmden Sonra, çev. E. öz, İstanbul: Metis, 1998, s. 108-120.
- WALLERSTEİN, Immanuel, “Liberalizm ve Ulus-Devletlerin Meşrulaştırılması: Tarihsel Bir Yorum”, Liberalizmden Sonra, çev. E. öz, İstanbul: Metis, 1998
- WALLERSTEİN, Immanuel, Sosyal Bilimleri Düşünmemek, 19. Yüzyıl Paradigmasının Sınırları, çev., T. Doğan, İstanbul: Avesta, 1997
- WOLF, Janet, “Küresel ve Özgül: Çatışan Kültür Kuramlarının Uzlaştırılması”, Anthony King, der., Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi, çev. G. Seçkin, Ü. H. Yoksal, Ankara: Bilim ve Sanat ,1998, s. 203-216.

Sürekli Yayınlar

- ARONOWITZ, Stanley, “A Metatheretical Critique of Immanuel Wallerstein’s The Modern World-System”, *Theory and Society*, 10, 1981, s. 503-520.
- AYDIN, Suavi, “Osmanlı Sosyal Tarihi Çalışmalarının Sosyolojik Eleştirisi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, Cilt 6, Sayı 11, 93-122.
- BRENNER, Robert, “The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo Smithian Marxism”, *New Left Review*, 1/104, Temmuz-Ağustos, 1977, s. 25-92.
- CEYLAN, Ebubekir, “Dünya-sistem Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları”, *TALİD 1* (1),2003, s. 81-94.
- HANDE, Özkan , “Micheal Foucault’nun ‘Tarihleri’”, *Toplum ve Bilim*, sayı 91, 2001/2002, s. 323-333.
- İNSEL, Ahmet, “Tanrı’nın Hikmetinden Sermayenin Hikmetine: Wallerstein Tarihi’nin Bir Eleştirisi”, *Toplum ve Bilim*, sayı 25/26, Bahar/Yaz, 1984, s. 133-148.
- [İSLAMOĞLU], Huricihan İnan, “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, *Toplum ve Bilim*, 1983, s. 23, Güz, s. 9-39.
- İSLAMOĞLU, Huricihan ve Çağlar Keyder , “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri”, *Toplum Bilim*, sayı 1, 1977, s. 49-80.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye çalışmaları”, *Toplum ve Bilim*, sayı 91, Kış, 2001/2002, s. 81-99.
- ÖNCÜ, Ayşe, “Crossing Borders into Turkish Sociology with Gunder Frank and Michel Foucault”, *Contemporary Sociology*, Cilt 26, sayı 3, Mayıs, 1997, s. 267-270.
- SKOCPOL, Theda, “Wallerstein’s World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique”, *American Journal of Sociology*, 82, No. 5, Mart, 1977, s. 1075-1090.

SOMER, Kenan, "Theory-consuming or Theoryproducing?:Studying Turkey as a Theory-developing Critical Case", Turkish Studies, 15 (4), 2014, s. 571-578.

WALLERSTEIN, Immauel, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", Review, II, 3,1979, s. 389-98.

WALLERSTEİN, Immanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", Toplum ve Bilim, sayı 23, Güz, 1983, s. 41-54; s. 52.

ZOLBERG, Aristide, "Origins of Modern World System: A Missing Link", World Politics, 33, No. 2, Haziran, 1981, s. 253-281.

ÖZGEÇMİŞ

Muzaffer Demir 15 Şubat 1984 tarihinde Çayeli / RİZE' de doğmuştur. İlk öğrenimini Çengelköy İlköğretim Okulu'nda, orta öğrenimini Kadıköy İmam Hatip Lisesi'nde, lise öğrenimini Beylerbeyi Hacı Sabancı Lisesi'nde tamamlamıştır. Lisans eğitimini ise Yıldız Teknik Üniversitesi'nde Harita Mühendisi olarak almıştır. Daha sonrasında yabancı dil eğitimi için Amerika'ya giden Demir, San Antonio College'de İngilizce eğitimi görmüştür. Çeşitli sivil toplum kuruluşlarında üyeliği bulunan Demir, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Gençlik Meclisi'nin 19 Mayıs 2005'de kuruluş aşamasında yer almış, kurulduğu günden itibaren farklı kademelerinde hizmet etmiş ve 2009-2011 yılları arasında Meclis Başkanlığı görevini üstlenmiştir. İBB Eğitim Müdürlüğü'nün, personel gelişimi için Fatih Üniversitesi ile olan anlaşması sonucu orada "Yerel Yönetimler" alanında yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. Kendini geliştirmeye açık olan Demir, 2. yüksek lisans programını Nişantaşı Üniversitesi'nde "Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler" alanında almaktadır. İş hayatında mühendislik, enerji, gıda ve otomotiv gibi farklı sektörlerde ticari faaliyet göstermektedir. Ülke yararına ve sosyal sorumluluk adına bir çok gönüllü faaliyete katılan Demir, Türkiye'nin daha eğitilmiş, daha donanımlı, daha bilgili, daha sosyal, daha demokratik, gençler yetiştirmesi için bir çok çalışmaya imza atmıştır. Demir evli ve bir kız çocuğu babasıdır.